**गुण ते कैसे किती । बांधती कवणे रीती । ना तरी गुणातीतीं । चिन्हे काई ।। ३६ ।।
एवं यया आघवेया । अर्था रूप करावया । विषो एथ चौदाविया । अध्यायासी ।। ३७ ।।**

प्रथम, विषयप्रतिपादनास सुरुवात करण्यापूर्वी श्रीनिवृत्तिनाथांची स्तुति 'प्रज्ञाप्रभात सूर्य व निरंतर कारुण्यसिंधु आचार्य' इत्यादि विशेषणांनी श्रीज्ञानदेवांनी मोठ्या आदराने केली आहे. शेवटी ते म्हणतात, 'आपल्या खास स्वरूपाचे वर्णन करावयास, जेथे वेदालाहि अडचण पडली, तेथे माझा काय लाग लागणार आहे ? म्हणून निवांतपणे आपल्या चरणी मस्तक ठेवून, आपल्या जवळ एवढीच भिक्षा मागतो की, गीतेतील गूढ अभिप्राय स्पष्ट करून, तो मराठी भाषेत नवरसांनी भरून आणण्याच्या माझ्या कार्यात आपली पूर्ण कृपा असावी.' नंतर तेराव्या अध्यायातून चौदावा अध्याय कसा निर्माण झाला, ही अध्यायसंगती त्यांनी सांगितली व मग गीतेचे व्याख्यान करण्यास आरंभ केला. (१-३९) भगवान् म्हणतात, 'ज्ञान हे कांही बाहेरून यावयाचे नाही; ते ज्याचे त्याच्यापाशीच आहे, नव्हे ते त्याचे स्वरूपच आहे; परंतु जीवाला भवस्वर्गातील नाशिवंत विषयांची चटक लागली, त्यामुळे या जवळच्या ज्ञानाला तो विसरला. जर जीवाने विषयात गुंतलेले मन पुन्हा अंतर्मुख करून या सर्वोत्कृष्ट ज्ञानाकडे लावले, तर त्याच्या मागची जन्ममरणाची दुःखाची परंपरा कायमची सुटून, तो माझ्या स्वरूपाला पावेल व मी जेवढा अनंत व आनंदरूप आहे, तेवढा तो होईल.' (४०-६०). ते पुढे म्हणतात, जीव आपल्या या स्वरूपज्ञानाला विसरतो त्या स्थितीलाच शास्त्रात अज्ञान म्हटले आहे. या स्थितीत जसे त्याला आपल्या यथार्थ स्वरूपाचे ज्ञान नसते, तसे मी देह अशा विपरीत अवस्थेचेहि भान नसते. हे अज्ञान चित्प्रकाशावर आवरण घालते; या आवृत प्रकाशालाच क्षेत्रज्ञ म्हणतात. आपण कोण आहो, हे विसरून अज्ञानाशी संबंध ठेवून त्याचेच महत्त्व वाढवावयाचे, हा या क्षेत्रज्ञाचा स्वभावच आहे. या स्वभावामुळेच वस्तु आपल्या यथार्थ स्वरूपाला जाणू शकत नाहीच; पण ती आपणास दृश्य करून नाना प्रकारांनी पाहते. अज्ञानाच्या कार्यास अशी सुरुवात होते. पुढे मन, बुद्धि, अहंकार इत्यादि आठ विकारांच्या साहाय्याने त्रिगुणात्मक अशा अनेक ब्रह्मांडांची उत्पत्ति होते; आपले जग हे त्यातीलच भाग आहे. (६१-११५)

या दृश्यमान विश्वाच्या रूपाने देखील मीच ओतप्रोत भरून राहिलो आहे. या विश्वातील चित्रविचित्र भूतांचे प्रकाशन मीच करतो. जीवाला आपल्या मूळ स्वरूपाची यथार्थ जाणीव झाली, म्हणजे वेगवेगळेपणाने दृश्यरूपाने प्रतीत होणारे ते जग मावळते. (११६-१३५) मात्र ज्या वेळी जीव स्वतःला ओळखत नाही, त्या वेळी तो अज्ञानाला वश होऊन देहच मी, जन्ममरणादि देहाचे धर्म ते माझे आहेत असे विपरीतपणे मानू लागतो. सत्त्व, रज व तम या तीन गुणांमुळे जीव पुढील जन्मासाठी बांधला जातो. देहात सत्त्वगुणाची वाढ झाली म्हणजे विषयांकडे धावण्याची मनाची धाव कमी झालेली असते. विवेक त्याच्या ठिकाणी जागृत असतो. परंतु 'मी सुखी व ज्ञानी' असा त्याच्या ठिकाणी फुंज असतोच. त्यामुळे सत्त्वगुणांच्या सुख व ज्ञान या दोन पाशांनी तो बांधलेला असतो. म्हणून मृत्युनंतर त्याला पुन्हा जन्म घ्यावा लागतो; परंतु त्याच्या ठिकाणी असलेल्या सत्त्वगुणाच्या उत्कर्षामुळे, ज्या कुळात ब्रह्मप्राप्ति सुलभ आहे अशा ज्ञानी पुरुषांच्या कुळात त्याला जन्म प्राप्त होतो. रजोगुणाची वृद्धि ज्याच्या ठिकाणी असते, त्याची स्वैरपणे विषय सेवन करण्याकडे प्रवृत्ति असते. इहपरलोकांचे भोग प्राप्त व्हावे म्हणून त्याची सारखी धडपड असते, उसंत अशी क्षणाची नसते, असा पुरुष मृत्यु पावला तर पुन्हा कर्मे करणारांच्या घरीच जन्माला येतो. तिसरा जो तमोगुण आहे, त्याचे आधिक्य झाले तर तो मोहग्रस्त, कमालीचा आळशी, विचारशून्य, बुद्धीने दगडासारखा (मठ्ठ) असतो, भ्रष्टाचरणात त्याचे आयुष्य जाते. प्रमाद, आळस व निद्रा या तमोगुणांच्या पाशांनी बद्ध असणाऱ्या या पुरुषास मरणानंतर पशु, पक्षी, झाड अथवा किडा यांपैकी कोणता तरी निकृष्ट जन्म मिळतो. (१३६-२५९) सात्त्विक गुणांच्या पुरुषाच्या हातून होणाऱ्या पुण्यकर्माचे फळ सुख असते. रजोगुणापासून होणारी कर्मे सुरुवातीस बाहेरून मोठी दिखाऊ अशा सुखाची प्राप्ति करून देणारी वाटतात; परंतु अंतिम फळ दुःखच असते. तामसगुणांच्या कर्माविषयी तर बोलावयासच नको. मोह, अज्ञान व प्रमाद या तिन्ही मुळे

तमोगुणापासून दुःखाशिवाय कांहीच मिळावयाचे नाही. ज्ञानी पुरुषांना हे तीन गुण व त्यांच्या क्रिया व फळे यांची पुरी कल्पना असल्यामुळे ते जन्मभर सत्त्वस्थ वृत्तीने राहतात व त्यामुळे त्यांना सुखाचा लाभ होतो. (२६०-२७०).

सांगण्याचे तात्पर्य एवढेच की, वस्तु ही कोणत्याहि अवस्थेत वस्तुत्वाने आपल्या ठिकाणी पूर्णच आहे; परंतु आपल्या स्वरूपाचा जर का विसर पडला, तर ती आपल्याला वस्तुरूपाने न पाहता नाना पदार्थ व त्यातील गुणांप्रमाणे पाहू लागते. या तीन गुणांतील ज्या गुणाचे आधिक्य असेल त्याप्रमाणे सुखाचा अथवा दुःखाचा भोग मिळून मृत्यूनंतर स्वर्ग, मनुष्य अथवा नरक अशी अनुरूप गती प्राप्त होते व तीन गुण पुन्हा देहाच्या रूपाने त्या अज्ञानी जीवाला बंधनात घालतात. आत्मा त्या स्थितीतहि मुक्तच असतो. साक्षित्वाने या गुणांकडे पाहून त्या गुणांच्या पलीकडे असलेले स्वतःसिद्ध स्वरूप आपले आहे ही खूणगाठ जर दैववशात् प्राप्त झाली तर मुक्त स्थितीचा अनुभव या देहातच येईल. मग देहाकडून होणाऱ्या क्रिया प्रकृति ही गुणाधारे करते. मी फक्त साक्षीभूत अधिष्ठान आहे, अशी मूळ अहंतेची बैठक त्याच्या ठिकाणी दृढ होईल. मग कोणत्याहि गुणांचा कितीहि आविष्कार देहाच्या ठिकाणी झाला, तरी त्यामुळे त्याचा अंतर्यामीचा बोध यत्किंचितहि कमी होणार नाही. फार काय, जन्म, मरण इत्यादि हे जे देहाचे धर्म आहेत, त्यांचाहि संबंध त्याच्याशी राहणार नाही, असा थोर बोध त्याच्या ठिकाणी राहील.(२७१-३१९).

गुणातीत पुरुषाचे आचरण कसे असते व तो या तीन गुणातून कसा मुक्त होतो, हे भगवंताला अर्जुन विचारू लागला. अर्जुनाचा हा प्रश्न भगवंतांनी सुधारून मांडला. तो असा की, 'गुणातीत पुरुष गुणांच्या गुंताड्यात असतांना तो गुणांच्या आधीन आहे का त्यातून सुटला आहे हे कसे ओळखावयाचे ?' त्याचे उत्तर देव पुढील प्रमाणे देतात. 'तिन्ही गुणांचा आपापल्या प्रौढीने आविष्कार झालेला त्याच्या चित्तावर दिसला तरी तो त्या गुणाशी तादात्म्य करीत नाही; म्हणून त्या विशिष्ट गुणाचे परिणाम त्याच्या चित्तावर होत नाहीत. सत्त्वगुणामुळे तो स्वतःला सुखी अथवा ज्ञानी, रजोगुणामुळे कर्मठ अथवा तमोगुणामुळे मोहग्रस्त असे समजत नाही. त्यामुळे त्या गुणांपासून उत्पन्न होणारे सुखदुःख त्याच्या ठिकाणी नसते. (३२०-३४७).

गुणातीत पुरुषाचे लक्षण म्हणजे देहतादात्म्याचा संपूर्ण अभाव. त्यामुळे सुखदुःख, मान-अपमान, निंदा-स्तुति, सोने-माती वगैरे द्वंद्वांची त्याला कांहीच बाधा होत नाही. देहाचे तादात्म्य तर त्याने सोडलेले असते, म्हणून भोगप्राप्तीसाठी क्रियांची प्रवृत्तिहि नष्ट झालेली असते. (३४८-३७०).

गुणातून सुटका करून घेण्याचा उपाय म्हणजे माझी अव्यभिचारी भक्ति करणे हा होय. मी कोण, माझी भक्ति म्हणजे काय, हे नीट समजून घेऊन, माझ्यावाचून चित्ताला कोठेहि बंधन न ठेवता, माझ्या स्वरूपात संपूर्ण नाहीसे होणे, हीच माझी श्रेष्ठ व थोर भक्ति आहे. असे झाले म्हणजे विश्व व मी यात भेद राहणार नाही व विश्वाच्या रूपाने मीच आहे असे दिसून येईल. त्याचप्रमाणे भक्त माझ्यापासून वेगळा असू शकत नाही हे वर्महि त्याच्या हाती येईल. या अनादि ऐक्याने दृष्टि उघडणे हेच भक्तीचे सार; हीच अव्यभिचारी भक्ति होय. हे जर नीट समजले नाही, तर माझी भक्ति ही ब्रह्मस्थितीला प्राप्त करून देण्याचे साधन आहे व मी ब्रह्मापासून निराळा आहे, अशी समजूत होईल; पण ते खरे नाही. नित्य, अचल, सुखरूप असे ब्रह्म मीच आहे. (३७१-४०७).

श्रीकृष्ण व अर्जुन यांतील हा चित्तवेधक संवाद हर्षयुक्त होऊन संजय धृतराष्ट्राला सांगत होता, परंतु धृतराष्ट्र हा पुत्रस्नेहरूपी महारोगाने ग्रस्त झाला असल्यामुळे आपल्या पुत्रांच्या विजयाची वार्ता ऐकण्याकडे त्याचे कान लागून राहिले होते; म्हणून भगवंताचे हे बहुमोल बोल त्याला वायफळ वाटत होते. संजयाची यामुळे मोठी चमत्कारिक स्थिति झाली. एकीकडे त्याला आपल्या मालकाची कीव येऊन त्याची या मोहातून सुटका व्हावी, अशी तळमळ वाटत होती; तर दुसऱ्या बाजूने त्याच्या अंतःकरणात श्रीकृष्णाच्या वाक्यामुळे आनंदाच्या ऊर्मी येत होत्या. सात्त्विक अंतःकरणाच्या संजयाच्या स्थितीचे असे वर्णन करून ज्ञानदेवांनी हा अध्याय संपविला आहे. (४०८-४१५).

 अध्याय चौदावा : गुणातीतयोग

जय जय आचार्या । समस्तसुरवर्या । प्रज्ञाप्रभातसूर्या । सुखोदया ।। १ ।। जयजय सर्व विसांवया । सोऽहंभावसुहावया । नाना लोक हेलावया । समुद्रा तूं ।। २ ।। आइकें गा आर्तबंधू । निरंतरकारुण्यसिंधू । विशदविद्यावधू- । वल्लभा जी ।। ३ ।। तूं जयांप्रति लपसी । तयां जग हें दाविसी । प्रकटु तैं करिसी । आघवेंचि तूं ।। ४ ।। कीं पुढिलाची दृष्टि चोरिजे । हा दृष्टिबंधु निफजे । परी नवल लाघव तुझें । जें आपणपें चोरे ।। ५ ।। जे तूंचि तूं सर्वा यया । मा कोणा बोधु कोणा माया । ऐसिया आपेंआप लाघविया । नमों तुज ।। ६ ।। जाणों जगीं आप वोलें । तें तुझिया वोला सुरस जालें । तुझेनि क्षमत्व आलें । पृथ्वीयेसी ।। ७ ।। रविचंद्रादि शुक्ति । उदो करिती त्रिजगतीं । तें तुझिया दीप्ती । तेज तेजां ।। ८ ।। चळवळिजे अनिळें । तें दैविकेनि जी निजबळें । नभ तुजमाजीं खेळे । लपीथपी ।। ९ ।। किंबहुना माया असोस । ज्ञान जी तुझेनि डोळस । असो वानणें सायास । श्रुतीसि हें ।। १० ।। वेद वानूनि तंव चांग । जंव न दिसे तुझें आंग । मग आम्हां तया मूग । एकी पांती ।। ११ ।। जी एकार्णवाचां ठाईं । पाहतां थेंबाचा पाडु नाहीं । मा महानदी काई । जाणिजती ।। १२ ।। कां उदयलिया भास्वतु । चंद्र जैसा खद्योतु । आम्हां श्रुती तुजआंतु । तो पाडु असे ।। १३ ।। आणि दुजया थांवो मोडे । जेथ परेशीं वैखरी बुडे । तो तूं मा कोणें तोंडें । वानावासी ।। १४ ।। यालागीं आतां । स्तुति सांडूनि निवांता । चरणीं ठेविजे माथा । हेंचि भलें ।। १५ ।। तरी तुज तैसिया । नमो जी श्री गुरुराया । मज ग्रंथोद्यमु फळावया । वेव्हारा होईं ।। १६ ।। आतां कृपाभांडवल सोडी । भरीं मति माझी पोतडी । करीं ज्ञानपद्यजोडी । थोरा मातें ।। १७ ।। मग मी संसरेन तेणें । करीन संतांसी कर्णभूषणें । लेववीन सुलक्षणें । विवेकाचीं ।। १८ ।। जी गीतार्थनिधान । काढू माझें मन । सुयीं स्नेहांजन । आपलें तूं ।। १९ ।। हे वाक्सृष्टि एके वेळे । देखतु माझे बुद्धीचे डोळे । तैसा उदैजो जी निर्मळें ।

 अध्याय चौदावा : गुणातीतयोग

अहो, सर्व देवांमध्ये श्रेष्ठ (आत्मविषयक) बुद्धिरूपी प्रातःकाळ करणारे सूर्य, सुखाचा उदय करणारे श्रीगुरु आचार्या, आपला जयजयकार असो. १. तुम्ही सर्व जगास विश्रांतिस्थान आहात. मी ब्रह्म आहे अशा भावनेस सेवन करविणारे (तुम्ही आहात) तुम्ही अनेक लोकरूपी लाटांचे समुद्र आहात; तुमचा जयजयकार असो. २. पीडितांना संकटातून सोडविणारे, अखंड भरलेले दयेचे समुद्र, अध्यात्मविद्यारूप स्त्रीचे प्रियकर असे महाराज, तुम्ही ऐका. ३. तू ज्यांना लपतोस, त्यांना हे जग दाखवितोस (म्हणजे ज्यांच्यामध्ये तुझ्यासंबंधाने अज्ञान असते, त्यांना तुझे स्वरूप न दिसता जग दिसते) व तू ज्यांना प्रगट होतोस, त्या वेळी त्यांना सर्व तूच करतोस (म्हणजे ज्यांच्यामध्ये तुझ्यासंबंधाने ज्ञान असते, त्यांना जग न दिसता सर्व तूंच दिसतोस). ४. दुसऱ्याची दृष्टि बंद करणे, असा नजरबंदीचा खेळ (गारुडी लोकास) उत्पन्न करता येतो. (पण त्याला आपली स्वतःची नजरबंदी करता येत नाही.) परंतु आपण आपल्याला चोरून राहणे (स्वतःस स्वतः विषय न होणे) ही तुझी अद्‌भुत जादू आहे. [गुरु (ब्रह्म) हे जगातालाहि आपले भान होऊ देत नाहीत व आपण स्वतः ज्ञानरूप असल्यामुळे आपले भानहि आपल्या ठिकाणी घेत नाहीत.] ५. कारण की, या सर्व जगतात तूच तू आहेस; (म्हणजे या जगात सर्व कांही तूच आहेस); असे असून सुद्धा कोणाच्या ठिकाणी (तुझे) ज्ञान आहे, तर कोणाच्या ठिकाणी (तुझ्यासंबंधी) अज्ञान आहे ! असा जो तू स्वभावतः जादूगार, त्या तुला नमस्कार असो. ६. आम्हाला असे वाटते की, जगामध्ये पाणी ओले आहे, ते (पाणी) तुझ्या ओलेपणाने चांगले द्रवयुक्त झाले आहे व पृथ्वीच्या ठिकाणी जी सहनशीलता आहे, ती तुझ्या योगाने आहे. ७. सूर्य व चंद्र इत्यादिक शिंपले त्रैलोक्यात प्रकाश करतात. या तेजस्वी पदार्थांत असणारे जे तेज, ते तेज तुझ्या तेजामुळे आहे. ८. वायु जी हालचाल करतो, महाराज, ती तुमच्या बळाने करतो व आकाश तुमच्या स्वरूपामध्ये लपंडाव खेळते. ९. फार काय सांगावे ! महाराज, अमर्याद असे जे संपूर्ण अन्यथाज्ञान त्याचेहि प्रकाशक तुम्हीच आहात. हे तुमचे वर्णन राहू द्या (कारण) हे वर्णन करणे श्रुतीलाहि कष्टप्रद आहे. १०. जोपर्यंत तुझ्या स्वरूपापर्यंत पोहचला नाही, तोपर्यंत वेद वर्णन करून प्रतिष्ठेत राहातो; मग तुझ्या स्वरूपाचे वर्णन करण्याचा प्रसंग आला, म्हणजे त्याला (वेदाला) व आम्हाला एका पंक्तीला बसून मूग गिळावे लागतात. (मुकाट्याने बसावे लागते). ११. महाराज, प्रळयकाळच्या महासमुद्रात थेंबाचा पत्ता नाही, मग महानद्या तरी जाणल्या जातील काय ? (तर नाही). १२. अथवा, सूर्य उगवल्यावर जसा चंद्र काजव्यासारखा होतो, त्याचप्रमाणे तुझ्या वर्णनाविषयी आमची व वेदाची अवस्था होते. १३. आणि द्वैताचे जेथे बळ नाहीसे होते व वैखरी वाचाहि परावाणीसह जेथे नाहीशी होते, असा जो तू त्या तुझे मग 'परा, पश्यन्ती' इत्यादि वाचांपैकी कोणत्या वाचेने वर्णन करावे ? १४. याकरिता आता स्तुति करण्याचे सोडून देऊन मुकाट्याने आपल्या चरणांवर मस्तक ठेवावे हेच चांगले. १५. तर अहो गुरुमहाराज, (आपण जसे आहात) तशाच तुम्हाला मी आता नमस्कार करतो. (आपण मजवर एवढी कृपा करा की) माझा ग्रंथरूप व्यापार सफल होण्यास आपण सावकार व्हा. १६. आता कृपारूपी भांडवल सोडा व ती माझी बुद्धिरूपी पिशवी भरा आणि ज्ञानाने भरलेल्या काव्याच्या लाभाने मला थोर करा. १७. मग मी त्या योगाने सावरेन आणि मग विचारांची चांगली लक्षणे असलेली सुंदर कर्णभूषणे करून ती संतांना घालीन. १८. महाराज, माझे मन गीतार्थरूपी ठेवा काढण्यास समर्थ व्हावे, याकरिता तुम्ही आपले कृपारूपी अंजन (माझ्या बुद्धिरूपी डोळ्यात) घाला. १९. जेणेकरून ही शब्दसृष्टि माझ्या बुद्धीच्या ज्ञानाला एकदम आकलन करता येईल, त्या तऱ्हेने हे श्रीगुरुसूर्या, आपण आपल्या करुणारूप शुद्ध बिंबाने उदयास

कारुण्यबिंबें ॥ २० ॥ माझी प्रज्ञावेली वेल्हाळ । काव्यें होय सुफळ । तो वसंतु होय स्नेहाळ -। शिरोमणी ॥ २१ ॥ प्रमेयमहापूरें । हे मतिगंगा ये थोरे । तैसा वरिष उदारे । दिठीवेनी ॥ २२ ॥ अगा विश्वैकधामा । तुझा प्रसादुचंद्रमा । करू मज पूर्णिमा । स्फूर्तीची जी ॥ २३ ॥ जी अवलोकिलिया मातें । उन्मेषसागरीं भरितें । वोसंडेल स्फूर्तीतें । रसवृत्तीचें ॥ २४ ॥ तंव तोषोनि गुरुराजें । म्हणितलें विनतिव्याजें । मांडिलें देखो दुजें । स्तवनमिषें ॥ २५ ॥ हें असो आतां वांजटा । तो ज्ञानार्थ करूनि गोमटा । ग्रंथु दावीं उत्कंठा । भंगों नेदीं ॥ २६ ॥ हो कां जी स्वामी । हेंचि पाहतु होतों मी । जे श्रीमुखें म्हणा तुम्हीं । ग्रंथु सांग ॥ २७ ॥ सहजें दुर्वेचा हिरु । आंगेंचि तंव अमरु । वरी आला पूरु । पीयुषाचा ॥ २८ ॥ तरी आतां येणें प्रसादें । विन्यासें विदग्धें । मूळशास्त्रपदें । वाखाणीन ॥ २९ ॥ परी जीवा आंतुलीकडे । जैसी संदेहाची डोणी बुडे । ना श्रवणीं तरी चाडे । वाढु दिसे ॥ ३० ॥ तैसी बोली साचारी । अवतरो माझी माधुरी । माले मागूनि घरीं । गुरुकृपेचां ॥ ३१ ॥ तरी मागां त्रयोदशीं । अध्यायीं गोष्टि ऐसी । श्रीकृष्णु अर्जुनेसी । चावळले ॥ ३२ ॥ जे क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोगें । होइजे येणें जगें । आत्मा गुणसंगें । संसारिया ॥ ३३ ॥ आणि हाचि प्रकृतिगतु । सुखदुःखभोगीं हेतु । अथवा गुणातीतु । केवळु हा ॥ ३४ ॥ तरी कैसा पां असंगा संगु । कोण तो क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोगु । सुखदुःखादि भोगु । केवीं तया ॥ ३५ ॥ गुण ते कैसे किती । बांधिती कवणे रीती । नातरी गुणातीतीं । चिन्हें काई ॥ ३६ ॥ एवं यया आघवेया । अर्था रूप करावया । विषो एथ चौदाविया । अध्यायासी ॥ ३७ ॥ तरि तो आतां ऐसा । प्रस्तुत परियेसा । अभिप्रावो विश्वेशा । वैकुंठाचा ॥ ३८ ॥ तो म्हणे गा अर्जुना । अवधानाची सर्व सेना । मेळौनि इया ज्ञाना । झोंबावें हो ॥ ३९ ॥ आम्हीं मागां तुज बहुतीं । दाविलें हें उपपत्तीं । तरी आझुनी प्रतीती- । कुशी न निघे ॥ ४० ॥

श्रीभगवानुवाच :

परं भूयः प्रवक्ष्यामि ज्ञानानां ज्ञानमुत्तमम् । यज्ज्ञात्वा मुनयः सर्वे परां सिद्धिमितो गताः ॥ १ ॥

म्हणौनि गा पुढती । सांगिजेल तुजप्रती । पर म्हण म्हणो श्रुतीं । डाहारिलें जें ॥ ४१ ॥ एऱ्हवीं ज्ञान हें आपुलें । परि पर ऐसेनि जालें । जे आवडोनि घेतलें । भवस्वर्गादिक ॥ ४२ ॥ अगा याचि कारणें । हें उत्तम सर्वांपरी मी म्हणें । जे वन्हि हें तृणें । येरें ज्ञानें ॥ ४३ ॥ जियें भवस्वर्गातें

यावे. २०. हे कृपाळूश्रेष्ठा श्रीगुरो, माझ्या बुद्धिरूपी सुंदर वेलीला काव्यरूपी चांगले फळ ज्या योगाने येईल तो वसंतऋतु आपण व्हा. २१. ज्या योगाने ही बुद्धिरूप गंगा ब्रह्मसिद्धान्तरूपी बोधाचा महापूर येऊन चांगली फोफावेल, तसा उदार दृष्टीचा वर्षाव होऊ दे. २२. हे सर्व जगताला एकच आश्रय असणाऱ्या श्रीगुरुराया, तुझा प्रसन्नतारूप चंद्र माझ्या अंतःकरणात (उद्यास येऊन) स्फूर्तिरूप पौर्णिमा करो. २३. महाराज, आपण माझ्याकडे कृपादृष्टीने पाहिले असता, माझ्या बुद्धिरूपी समुद्रात स्फूर्तीला शांतादि नवरसांची मोठी भरती येईल. २४. तेव्हा संतुष्ट होऊन श्रीगुरुराय म्हणाले, ज्ञानदेवा, विनंति करण्याच्या मिषाने स्तुतीच्या पांघरुणाखाली, तू द्वैत केलेस असे आम्हाला दिसून येते. २५. हे वायफळ बोलणे आता राहू दे. गीतेतील ज्ञानरूपी विषय चांगला स्पष्ट करून गीताग्रंथ सांग. श्रोत्यांची ऐकण्याविषयी उत्कट इच्छा मोडू देऊ नकोस. २६. यावर (ज्ञानेश्वर महाराज म्हणतात), स्वामी महाराज, अशी का आपली इच्छा आहे ? मी याचीच वाट पाहात होतो, की प्रभूंनी आपल्या मुखाने 'ग्रंथ सांग' असे म्हणावे. २७. हरळीची मुळी स्वभावतः तर अंगाने अमर आहेच; जर तिच्यावर आणखी अमृताचा पूर आला (तर मग तिच्या अमरपणाविषयी शंका धरणे नको.) २८. तर आता या श्रीगुरूंच्या प्रसादाने, मूळ जी गीताशास्त्रातील पदे ती विस्ताराने चातुर्यपूर्वक मी वर्णन करीन. २९. पण (असे वर्णन करीन की), जेणेकरून जीवाच्या आत असलेली संशयरूप होडी बुडून जाईल (संशय नाहीसे होतील.) एवढेच नाही, तर श्रवणाची इच्छा वाढलेली दिसेल. ३०. श्रीगुरूंच्या कृपेच्या घरात कर्जफेडीची भिक्षा मागून त्यामुळे माझ्या भाषणात त्या प्रकारची खरी खरी गोडी प्रगट होवो. ३१. तर मागे तेराव्या अध्यायात श्रीकृष्णांनी अर्जुनास अशी गोष्ट सांगितली, ३२. की, हे जग क्षेत्र व क्षेत्रज्ञ यांच्या संबंधात उत्पन्न होते व आत्मा हा गुण संबंधाने संसारी झाला आहे. ३३. आणि हाच (आत्माच) प्रकृतीच्या तावडीत स्वाधीन झाल्याकारणाने सुखदुःख भोगण्यास कारण होतो. (त्यास सुखदुःखांचा भोग होतो.) एऱ्हवी खरोखर पाहिले तर हा केवळ गुणातीतच आहे. ३४. तर असंगाला संग कसा (झाला) व क्षेत्रक्षेत्रज्ञ यांमधील संबंध तो कोणता व त्याला सुखदुःखादि भोग कसे (प्राप्त होतात ?) ३५. गुण ते कसे व किती आहेत व ते (आत्म्याला) कोणत्या प्रकाराने बांधतात, अथवा गुणातीताची लक्षणे काय आहेत ? ३६. याप्रमाणे या सर्व गोष्टींचा अर्थ स्पष्ट सांगणे, हा येथे चौदाव्या अध्यायाचा प्रतिपाद्य विषय आहे. ३७. तर जगाचा स्वामी जो श्रीकृष्ण त्याचा प्रस्तुत अभिप्राय असा आहे, तो आता ऐका. ३८. श्रीकृष्ण म्हणाले, हे अर्जुना, अवधानरूपी सर्व सेना एकत्र जुळवून आणून या ज्ञानास झोंबावे बरे ! ३९. आम्ही मागे तुला पुष्कळ प्रकारच्या युक्तिवादांनी हा विचार समजावून सांगितला आहे; परंतु अजून तुझी अनुभवाची कुस भरून आलेली दिसत नाही. ४०.

श्रीकृष्ण म्हणाले, पर (ज्याला श्रुतींनी 'पर' म्हणजे दूरचा, परका) म्हणून म्हटले आहे (पण जे आपलेच स्वरूप आहे), जे सर्व ज्ञानांमध्ये उत्तम आहे व जे जाणून सर्व मुनि या देहबंधनापासून मुक्त होऊन अत्यंत श्रेष्ठ सिद्धी (मुक्ति) पावले, असे हे ज्ञान मी तुला पुनः सांगतो. १.

याकरिता श्रुतीने पर (सर्वांच्या पलीकडले) म्हणून जे (ज्ञान) वारंवार प्रसिद्ध केले आहे, ते ज्ञान तुला पुन्हा सांगण्यात येईल. ४१. एऱ्हवी ज्ञान हे आपले रूपच आहे; परंतु संसार (मृत्युलोक) व स्वर्गलोक वगैरे आवडून घेतल्यामुळे, (ज्ञान आपले स्वरूप असून) परके असे झाले आहे. ४२. हे ज्ञान अग्नीसारखे व इतर ज्ञाने ही गवताप्रमाणे आहेत; म्हणून अर्जुना, हे ज्ञान सर्वां- (ज्ञाना) पेक्षा उत्तम आहे, असे मी म्हणतो. ४३. जी (इतर ज्ञाने) संसारस्वर्गाला विषय करतात व यज्ञच चांगले असे म्हणतात व

जाणती । यागचि चांग म्हणती । पारखी फुडी आथी । भेदीं जेयां ॥ ४४ ॥ तियें आघवींचि ज्ञानें । केलीं येणें स्वप्नें । जैशा वातोर्मी गगनें । गिळिजती अंतीं ॥ ४५ ॥ कां उदितें रश्मिराजें । लोपिलीं चंद्रादि तेजें । नाना प्रळयांबुमाजें । नदी नद ॥ ४६ ॥ तैसें हें येणें पाहलेया । ज्ञानजात जाय लया । म्हणोनियां धनंजया । उत्तम हें ॥ ४७ ॥ अनादि जे मुक्तता । आपुली असे पंडुसुता । तो मोक्षु हाता येता । होय येणें ॥ ४८ ॥ जयाचिया प्रतीती । विचारवीरीं समस्तीं । नेदिजेचि संसृती । माथां उधऊं ॥ ४९ ॥ मनें मन घालूनि मागें । विश्रांति जालिया आंगें । ते देहीं देहाजोगे । होतीचि ना ॥ ५० ॥ मग तें देहाचें बेळें । वोलांडूनि एकेचि वेळे । संवतुकी कांटाळें । माझें जाले ॥ ५१ ॥

इदं ज्ञानमुपाश्रित्य मम साधर्म्यमागताः । सर्गेऽपि नोपजायन्ते प्रलये न व्यथन्ति च ॥ २ ॥

जे माझिया नित्यता । तेणें नित्य ते पंडुसुता । परिपूर्ण पूर्णता । माझियाचि ॥ ५२ ॥ मी जैसा अनंतानंदु । जैसाचि सत्यसिंधु । तैसेचि ते भेदु । उरेचि ना ॥ ५३ ॥ जें मी जेवढें जैसें । तेंचि ते जाले तैसें । घटभंगीं घटाकाशें । आकाश जेवीं ॥ ५४ ॥ नातरी दीपमूळकीं । दीपशिखा अनेकी । मीनलिया अवलोकीं । होय जैसें ॥ ५५ ॥ अर्जुना तयापरी । सरली द्वैताची वारी । नांदो नामार्थ एकाहारीं । मीतूंविण ॥ ५६ ॥ येणेंचि पैं कारणें । जैं पहिलें सृष्टीचें जुंपणें । तैं ही तया होणें । पडेचिना ॥ ५७ ॥ सृष्टीचिये सर्वादी । जेयां देहाची नाहीं बांधी । तें कैचें प्रळयावधी । निमतील पां ॥ ५८ ॥ म्हणौनि जन्मक्षयां- । अतीत ते धनंजया । मी जाले ज्ञाना यया । अनुसरोनी ॥ ५९ ॥ ऐसी ज्ञानाची वाढी । वानिली देवें आवडी । तेवींचि पार्थाही गोडी । लावावया ॥ ६० ॥ तंव तया जालें आन । सर्वांगीं निघाले कान । सपाई अवधान । आतला पां ॥ ६१ ॥ आतां देवांचिया ऐसें । जाकळीजतु असे वोरसें । म्हणौनि निरूपण आकाशें । वेंटाळेना ॥ ६२ ॥ मग म्हणे गा प्रज्ञाकांता । उजवली आजि वक्तृत्वता । जे बोलायेवढा श्रोता । जोडलासि ॥ ६३ ॥ तरि एकु मी अनेकीं । गोंविजे देहपाशकीं । त्रिगुणीं लुब्धकीं । कोणी परी ॥ ६४ ॥ कैसा क्षेत्रयोगें । वियें इयें जगें । तें परिस सांगें । कोणे परी ॥ ६५ ॥ पैं क्षेत्र येणें व्याजें । हें यालागीं बोलिजे । जे मत्संगबीजें । भूतीं पिके ॥ ६६ ॥

द्वैतभावाची ज्यांना चांगली ओळख असते; ४४. ती सर्व इतर ज्ञाने, या ज्ञानाने, स्वप्नासारखी मिथ्या केली आहेत. ज्याप्रमाणे वाऱ्याच्या लाटा अखेरीस आकाशाकडून गिळल्या जातात. ४५. अथवा सूर्य उगवला असता जशी चंद्रादिक तेजे लोपतात अथवा प्रळयकाळच्या पाण्याच्या महापुराने जसे नदी व नद नाहीसे होतात. ४६. अर्जुना, त्याप्रमाणे हे ज्ञान उदय पावले असता इतर सर्व ज्ञाने लय पावतात. म्हणून अर्जुना, हे ज्ञान उत्तम आहे. ४७. अर्जुना, आपली जी अनादि मुक्तता आहे ती मुक्तता (मोक्ष) या ज्ञानाने हस्तगत होते. ४८. ज्याच्या अनुभवाने सर्व विचारशूर पुरुष संसाराला डोके वर करूच देत नाहीत. ४९. ते विचारशूर पुरुष, आपली विषयांकडे असलेली मनाची प्रवृत्ति मनानेच मागे हटवून, अंगाने विश्रांति झाल्यावर (स्वतः ब्रह्मरूप झाल्यावर) जरी देहात असतात, तरी पण ते देहाजोगे होत नाहीत (देहाएवढेच आपल्याला समजत नाहीत.) ५०. मग देहाचे दुबेळके (स्थूल व सूक्ष्म देहच) एकाच वेळेला ओलांडून (निरास करून) ते पुरुष वजनात माझ्या बरोबरीचे झाले. ५१.

या ज्ञानाचा आश्रय करून माझ्या समान झालेले, (मद्रूपतेला प्राप्त झालेले पुरुष) सृष्टिनिर्माणकाली जन्म पावत नाहीत आणि प्रलयकाली दुःख (मरण) पावत नाहीत. २.

अर्जुना, जी माझी नित्यता आहे, त्या नित्यतेने ते (पुरुष) नित्य आहेत व माझ्याच परिपूर्णतेने ते परिपूर्ण आहेत. ५२. मी जसा अमर्याद आनंद आहे व जसा मी सत्याचा समुद्र आहे, तसेच ते आहेत. (त्यांच्यात व माझ्यात) भेद शिल्लक राहतच नाही. ५३. कारण की, मी जसा व जेवढा आहे, तसेच व तेवढे ते (ज्ञानाच्या योगाने) झालेले असतात. (कसे तर) ज्याप्रमाणे घट फुटल्यावर घटाकाश जसे महाकाश होते. ५४. अथवा दिव्याच्या मूळ ज्योतीत दुसऱ्या अनेक ज्योती मिळाल्या असता जसे होते (जशा त्या सर्व ज्योती एकरूप होऊन जातात) त्याप्रमाणे समज. ५५. अर्जुना, त्याप्रमाणे त्या पुरुषाच्या ठिकाणी द्वैताची येरझार संपली व (आता) तो व मी असे दोघे, देव व भक्त या दोघांच्या नामांचा अर्थ जे स्वरूप, त्या स्वरूपाच्या ठिकाणी एका पंक्तीला (ऐक्याने) मी व तू अशा द्वैतभावाशिवाय नांदत आहोत. ५६. या कारणामुळे जेव्हां मूळ सृष्टि उत्पन्न होते, तेव्हांहि त्यास जन्मास यावे लागत नाही. ५७. सर्व सृष्टीच्या आरंभी ज्यांना देहाचा आकार घ्यावा लागत नाही, ते (आत्मज्ञानी पुरुष) प्रळयकाळाच्या वेळेस कसे मरण पावतील ? ५८. अर्जुना, म्हणून ते पुरुष या ज्ञानाचा मार्ग स्वीकारून जन्मक्षयातीत असे मद्रूप झाले. ५९. असा ज्ञानाचा महिमा वर्णन करणे देवास प्रिय असल्यामुळे व त्याचप्रमाणे अर्जुनालाहि गोडी लागण्याकरिता म्हणून देवांनी याप्रमाणे ज्ञानाचा महिमा वर्णन केला.) ६०. (असे भगवंतांनी ज्ञानाचे महत्त्व वर्णन केले) तेव्हा अर्जुनाची वेगळी स्थिति झाली. ती ही की, त्याच्या सर्व अंगाला कान फुटले. फार काय सांगावे ! तो अवधानाची मूर्तीच बनला. ६१. अर्जुन सर्व अंगाने अवधानरूप झाला, तेव्हां देवासारख्या सर्वज्ञाकडून केले जाणारे अफाट व्याख्यान त्याच्याकडून आकलन केले जात होते आणि (आपण जे सांगतो त्याचा उपयोग होत आहे, असे देवाने जाणले) म्हणून देवाचे व्याख्यान आकाशाच्याहि कवळीत येणार नाही, एवढे विस्तृत होऊ लागले. ६२. मग श्रीकृष्ण म्हणाले, हे बुद्धिरूपी स्त्रीच्या पति अर्जुना, आमचे जेवढे व्याख्यान, तेवढेच अवधान असणारा तू श्रोता मिळाल्यामुळे, आज आमची वक्तृत्वरूपी कन्या विवाहित झाली (कारण तिला तुझ्यासारखे योग्य स्थळ मिळाले.) ६३. तरी मी एक (असून) त्रिगुणरूपी पारध्याकडून अनेक देहपाशांत कोणत्या प्रकाराने अडकला जातो, ६४. व (मी) क्षेत्राच्या संगाने ही जगे कोणत्या प्रकाराने व कसा प्रसवतो ते सांगतो, ऐक. ६५. माझ्या संगरूपी बीजाने यात (अज्ञानात) प्राणीरूपी पीक येते. याच कारणामुळे याचा (अज्ञानाचा) क्षेत्र या नांवाने उल्लेख केला जातो. ६६.

मम योनिर्महद्ब्रह्म तस्मिन्गर्भं दधाम्यहम् । संभवः सर्वभूतानां ततो भवति भारत ॥ ३ ॥

एऱ्हवीं तरी महद्ब्रह्म । यालागीं हें ऐसें नाम । जे महदादिविश्राम- । शालिका हें ॥ ६७ ॥ विकारां बहुवस थोरी । अर्जुना हेंचि करी । म्हणोनि अवधारीं । महद्ब्रह्म ॥ ६८ ॥ अव्यक्तवादमतीं । अव्यक्त ऐसी वदंती । सांख्याचिया प्रतीती । प्रकृति हेचि ॥ ६९ ॥ वेदांतीं यीतें माया । ऐसें म्हणिजे प्राज्ञराया । असो किती बोलों वायां । अज्ञान हें ॥ ७० ॥ आपला आपणपेयां । विसरु जो धनंजया । तेंचि रूप यया । अज्ञानासी ॥ ७१ ॥ आणिकही एक असे । जें विचारावेळे न दिसे । वातीं पाहतां जैसें । अंधारे कां ॥ ७२ ॥ हालविलिया जाये । निश्चळीं तरी होये । दुधीं जैसी साये । दुधाची ते ॥ ७३ ॥ पैं जागरु ना स्वप्न । ना स्वरूपअवस्थान । ते सुषुप्ति कां घन । जैसी होय ॥ ७४ ॥ कां न वियतां वायूतें । वांझें आकाश रितें । तयाऐसें निरुतें । अज्ञान गा ॥ ७५ ॥ पैल खांब कां पुरुखु । ऐसा निश्चयो नाहीं एकु । परी काय नेणो आलोकु । दिसत असे ॥ ७६ ॥ तेवीं वस्तु जैसी असे । तैसी कीर न दिसे । परी कांहीं अनारिसें । देखिजेना ॥ ७७ ॥ ना राती ना तेज । ते संधि जेवीं सांज । तेवीं विरुद्ध ना निज । अज्ञान आथी ॥ ७८ ॥ ऐसी कोण्ही एकी दशा । तिये वादु अज्ञान ऐसा । तया गुंडलिया प्रकाशा । क्षेत्रज्ञु नांव ॥ ७९ ॥ अज्ञान थोरिये आणिजे । आपणपें तरी नेणिजे । तें रूप जाणिजे । क्षेत्रज्ञाचें ॥ ८० ॥ हाचि उभय योगु । बुझें बापा चांगु । सत्तेचा नैसर्गु । स्वभावो हा ॥ ८१ ॥ आतां अज्ञानासारिखें । वस्तु आपणपेंचि देखे । परी रूपें अनेकें । नेणों कोणें ॥ ८२ ॥ जैसा रंकु भ्रमला । म्हणे जा रे मी रावो आला । कां मूर्च्छितु गेला । स्वर्गलोका ॥ ८३ ॥ तेवीं लचकलिया दिठी । मग देखणें जें जें उठी । तया नांव सृष्टी । मीचि वियें पैं गा ॥ ८४ ॥ जैसें कां स्वप्नमोहा । तो एकाकी देखिजे बहुवा । तोचि पाडु आत्मया । स्मरणेंवीण असे ॥ ८५ ॥ हेंचि आनी भांती । प्रमेय उपलवूं पुढती । परी तूं प्रतीती । याचि घे पां ॥ ८६ ॥ तरी माझी हे गृहिणी । अनादि तरुणी । अनिर्वाच्यगुणी । अविद्या हे ॥ ८७ ॥ इये नाहीं हेंचि रूप । ठाणें हें अति उमप । हे निद्रितां समीप । चेतां दुरी ॥ ८८ ॥ पैं माझेनिचि आंगें । पौढल्या

महत् ब्रह्म म्हणजे माया ही माझे (सृष्टीचे) बीज ठेवण्याचे ठिकाण आहे. तिच्यामध्ये मी (जगदुत्पत्तीचे) बीज ठेवतो. हे अर्जुना, त्यापासून सर्व भूतांची उत्पत्ति होते. ३.

सहज विचार करून पाहिले तर, याला (अज्ञानाला) महद्ब्रह्म असे नांव आहे. महद्तत्त्वादिक तत्त्वांना हे विश्रांतिस्थान आहे. कारण ६७. अर्जुना, हेच विकारांना पुष्कळसे वाढविते, म्हणून हे महद्ब्रह्म आहे असे समज. ६८. अव्यक्तवादी लोकांच्या मताप्रमाणे याला 'अव्यक्त' असे म्हणतात व सांख्यांच्या अनुभवाप्रमाणे हीच 'प्रकृति' होय. ६९. हे बुद्धिमंतांच्या राजा अर्जुना, वेदांती लोक हिला 'माया' असे म्हणतात. उगीच पाल्हाळ किती करावयाचा ? तर हे बोलणे राहू दे. (थोडक्यात सांगावयाचे म्हणजे) हे अज्ञान आहे. ७०. अर्जुना, आपला आपल्याला जो विसर (पडतो), तेच या अज्ञानाचे रूप आहे. ७१. या अज्ञानाचा आणखी एक स्वभाव असा आहे की, ज्याप्रमाणे दिवा घेऊन अंधार पाहू गेले असता तो दिसत नाही, त्याप्रमाणे ते (अज्ञान) विचाराचे वेळी दिसत नाही. ७२. ज्याप्रमाणे दुधात दुधाची साय, दूध निश्चल असतांना दिसते व दूध ढवळले असता दिसेनाशी होते. ७३. जिच्यामध्ये जागेपणा नाही व स्वप्न नाही अथवा स्वरूपस्थिति नाही, अशी गाढ सुषुप्ति जशी असते, ७४. अथवा अर्जुना, वायु उत्पन्न होण्यापूर्वी आकाश जसे निष्फळ रिकामे असते, त्यासारखे खरोखर अज्ञान आहे, (जेथे यथार्थ स्वरूपाचे भान नाही, अथवा, विपरीत देहादिकांचे भान नाही, अशी जी स्फुरणरहित अवस्था, त्यासच अज्ञान म्हणावयाचे). ७५. पलीकडे दिसत आहे तो खांब आहे का पुरुष आहे, असा एक निश्चय होत नाही; काय भास होतो, हे कळत नाही परंतु दिसत आहे हे खरे. ७६. त्याप्रमाणे ब्रह्मवस्तु जशी असते तशी खरोखर दिसत नाही, परंतु कांही विपरीत दिसत असेल, तर तेहि दिसत नाही. ७७. रात्र नाही व दिवसहि नाही त्या वेळेला जशी सांजवेळ म्हणतात, त्याप्रमाणे (ज्या अवस्थेत) विपरीतज्ञान नसते अथवा स्वरूपज्ञान नसते, (केवळ) अज्ञान असते, ७८. अशी कोणी एक अवस्था आहे, तिला अज्ञान असे म्हणतात आणि त्या अज्ञानाने गुंडाळलेला जो चित्प्रकाश त्याला 'क्षेत्रज्ञ' असे नांव आहे. ७९. (आता क्षेत्रज्ञाचा स्वभाव सांगतात.) अज्ञानास महत्त्व आणावे व आपल्या स्वरूपाला तर जाणू नये, ते क्षेत्रज्ञाचे स्वरूप जाणावे. ८०. हाच क्षेत्रज्ञ व क्षेत्र या दोघांचा संबंध आहे तो तू बाबा, चांगला समज. हा (अज्ञानाशी संबंध असणे, हा) सत्तेचा (सामान्य चैतन्याचा) सहजच स्वभाव आहे. ८१. आता वस्तु (आपण) आपल्याच अज्ञानाप्रमाणे (म्हणजे दृश्यत्वाने व नानात्वाने) पाहते, परंतु कोणत्या (किती) अनेक रूपांनी पाहते ते कळत नाही. ८२. जसा एखादा भ्रमिष्ट झालेला दरिद्री मनुष्य म्हणतो की, 'जारे मी राजा आलो आहे' अथवा एखादा मूर्च्छा आलेला मनुष्य भ्रमाने आपण स्वर्गास गेलो आहोत असे मानतो, ८३. त्याप्रमाणे आत्मस्वरूपावरून दृष्टि घसरल्यावर मग जे जे दृश्य पुढे मांडले जाते, त्याचेच नांव मी सृष्टि प्रसवतो. ८४. ज्याप्रमाणे एकटा निजलेला पुरुष स्वप्नाच्या भ्रमाने अनेक पदार्थरूपाने आपणाला पाहतो, तीच स्थिति आत्म्याची (आपल्या स्वरूपाच्या) स्मरणाच्या अभावी होते. ८५. हीच गोष्ट दुसऱ्या प्रकाराने पुनः उघड सांगू; परंतु हे सर्व (मी सृष्टीला प्रसवतो वगैरे) स्वप्नाप्रमाणे मिथ्या आहे, ही दृढ प्रतीति आत ठेवून तू ऐक. ८६. तरी ही अविद्या माझी विवाहित स्त्री आहे. ही अनादि आहे, परंतु ती तारुण्यात आहे व हिच्यामध्ये जे गुण आहेत, ते सांगता येणे शक्य नाही. (ती सद्, असद्, विलक्षण, अनिर्वचनीय आहे.) ८७. हिला वस्तुतः अस्तित्व नसणे हेच हिचे स्वरूप आहे. आकाराने किंवा व्याप्तीने ही अमर्याद, अफाट आहे. ही अविद्या (स्वरूपी) निजलेल्यांना जवळ आहे व (स्वरूपी) जागे असलेल्यांना दूर आहे. ८८. परंतु मी स्वतः झोपलो म्हणजे ही जागृत असते (स्वरूपज्ञानाच्या गैरहजेरीत अविद्येचे व्यवहार

हे जागे । आणि सत्तासंभोगें । गुर्विणी होय ।। ८९ ।। महद्ब्रह्माउदरीं । प्राकृतीं आठै विकारीं । गर्भाची करी । पेलोवेली ।। ९० ।। उभयसंगु पहिलें । बुद्धितत्त्व प्रसवलें । बुद्धितत्त्व भारैलें । होय मन ।। ९१ ।। तरुणी ममता मनाची । ते अहंकार तत्त्व रची । तेणें महाभूतांची । अभिव्यक्ति होय ।। ९२ ।। आणि विषयेंद्रियां गोसी । स्वभावें तंव भूतांसी । म्हणोनि येती सरिसीं । तियेंही रूपा ।। ९३ ।। जालेनि विकारक्षोभें । पाठीं त्रिगुणाचें उभें । तेव्हां ये वासनागर्भें । ठायेंठावो ।। ९४ ।। रुखाचा आवांका । जैसी बीजकणिका । जीवीं बांधे उदका । भेटतखेंवो ।। ९५ ।। तैसी माझेनि संगें । अविद्या नाना जगें । आर घेवों लागे । अणियाची ।। ९६ ।। मग गर्भगोळा तया । कैसें रूप तैं ये आया । तें परियेसें राया । सुजनांचिया ।। ९७ ।। पैं मणिज स्वेदज । उद्भिज जारज । उमटती सहज । अवेव हे ।। ९८ ।। व्योमवायुवशें । वाढलेनि गर्भरसें । मणिजु उससे । अववु तो ।। ९९ ।। पोटीं सूनि तमरजें । आगळिकां तोय तेजें । उठितां निफजे । स्वेदजु मा ।। १०० ।। आपपृथ्वीउत्कटें । आणि तमोमात्रें निकृष्टें । स्थावरु उमटे । उद्भिजु हा ।। १ ।। पांचां पांचही विरजीं । होती मनबुध्यादि साजीं । हीं हेतु जारजीं । ऐसें जाण ।। २ ।। ऐसे चारी हे सरळ । करचरणतळ । महाप्रकृति स्थूळ । तेंचि शिर ।। ३ ।। प्रवृत्ति पेललें पोट । निवृत्ति ते पाठी नीट । सुरयोनी आंगें आठ । ऊर्ध्वाचीं ।। ४ ।। कंठु उल्हासता स्वर्गु । मृत्युलोकु मध्यअर्धभागु । अधोदेशु चांगु । नितंबु तो ।। ५ ।। ऐसें लेंकरु एक । प्रसवली हे देख । जयाचें तिन्ही लोक । बाळसें गा ।। ६ ।। चौऱ्यांशीं लक्ष योनी । तियें कांडां पेरां सांदणी । वाढे प्रतिदिनीं । बाळक हें ।। ७ ।। नाना देहअवयवीं । नामाचीं लेणीं लेववी । मोहस्तन्यें वाढवी । नीच नवेन ।। ८ ।। सृष्टी वेगवेगळीया । तिया करांघ्रीं आंगोळियां । भिन्नाभिमान सूदलिया । मुदिया तेथें ।। ९ ।। हें एकलौतें चराचर । अविचारित सुंदर । प्रसवोनि थोर । थोरावली ।। ११० ।। पैं ब्रह्मा प्रातःकाळु । विष्णु तो माध्यान्ह वेळु । सदाशिव सायंकाळु । बाळा यया ।। ११ ।। महाप्रळयसेजे । खेळौनि आलें निदिजे । विषमज्ञानें उमजे । कल्पोदयीं ।। १२ ।। अर्जुना यापरी । मिथ्यादृष्टीचां घरीं । युगानुवृत्तीचीं करी । चोज पाउलें ।। १३ ।। संकल्पु

चालतात.) माझ्या सत्तेचा आश्रय करून ही (ब्रह्मांडे पोटात साठवून) गरोदर होते. ८९. महद्-ब्रह्म आपल्या उदरामध्ये प्राकृत आठ विकारांनी जगद्रूप गर्भाची वाढ करते. ९०. उभयतांच्या (माझ्या व मायेच्या) संगात प्रथम बुद्धितत्त्व जन्मास आले, ते बुद्धितत्त्व (रजोगुणाने) भारले गेले, म्हणजे मन तयार होते. ९१. मनाची तरुण स्त्री जी ममता, ती अहंकारतत्त्वास तयार करते व त्या योगाने पंचमहाभूते स्पष्ट दशेस येतात. ९२. आणि विषय व इंद्रिये यांचा स्वभावतःच पंच-महाभूतात अंतर्भाव होत असल्यामुळे, विषय व इंद्रिये ही देखील, त्या भूतांबरोबरच आकारास येतात. ९३. पंचभूते, विषय व इंद्रिये ही तयार झाल्यानंतर मागील सूक्ष्मप्रकृतीपासून उत्पन्न झालेला आठ विकारांच्या हालचालीने, त्रिगुणांचा तयार झालेला हा गर्भपिंड' व्यक्त होतो व त्या वेळी वासनेत सूक्ष्मरूपाने राहिलेला जीव जसा असावयास पाहिजे, तसा त्या गर्भपिंडात प्रवेश करतो. ९४. ज्याप्रमाणे बीजाचा दाणा पाणी भेटल्याबरोबर आपल्यामध्ये वृक्षाचा सूक्ष्म आकार तयार करतो, ९५. त्याप्रमाणे माझ्या संगाने, अविद्या ही अनेक जगरूपी अणकुचीदार अंकुर घेऊ लागते. ९६. हे सुजनांच्या राजा (अर्जुना), त्या वेळी मग, त्या गर्भगोलांचा आकार कसा व्यक्त होतो, ते ऐक. ९७. तेव्हा अंडज, स्वेदज, उद्‌भिज व जारज असे हे अवयव स्वभावतः उमटतात. ९८. मणिज हा अवयव आकाश व वायु यांच्या योगाने गर्भरस वाढल्याने उत्पन्न होतो. ९९. अरे, तम व रज हे दोन गुण पोटात घालून, आप आणि तेज यांचे आधिक्य झाले असता, स्वेदज हा अवयव उत्पन्न होतो. १००. आप आणि पृथ्वी यांच्या आधिक्याने आणि केवळ नीच अशा तमोगुणाने स्थावर असा उद्‌भिज उत्पन्न होतो. १०१. पंचहाभूते ही सर्वच आपसात सहकारिता करतात आणि मन व बुद्धि इत्यादि ज्ञानसाधने तरतरीत होतात; ही मनुष्यादि जारज योनी उत्पन्न होण्याची कारणे आहेत, असे समज. १०२. याप्रमाणे ह्या चार भूतयोनी, हे ज्याचे सरळ चार हात व पाय आहेत व स्थूल जी महाप्रकृति हे (ज्याचे) मस्तक आहे; १०३. प्रवृत्ति हे ज्याचे पुढे आलेले पोट आहे व निवृत्ति ही नीट (सरळ) पाठ आहे व अष्ट देवयोनी ही ज्याची कमरेच्या वरची अंगे आहेत; १०४. आनंदभरित असा जो स्वर्ग हा ज्याचा गळा आहे, मृत्युलोक ही ज्याची कंबर आहे व पाताळ ज्याचा चांगला कमरेमागचा पृष्ठभाग आहे, १०५. अर्जुना, त्याचे बाळसे तिन्ही लोक आहेत, असे एक मूल, ही प्रसवली आहे, पहा. १०६. चौऱ्यांशी लक्ष योनी ह्या ज्याच्या (ज्या बालकाच्या) कांड्यांचे व पेरांचे सांधे आहेत; असे हे बालक दिवसेंदिवस वाढत आहे. १०७. (माया ही त्या बालकाच्या) देहाच्या निरनिराळ्या अवयवांवर नामांचे अलंकार घालते व मोहरूपी दुधाने ती माया या बालकाला नित्य नवेपणाने वाढविते. १०८. वेगवेगळ्या सृष्ट्या त्या या बालकाची हातांची व पायांची बोटे आहेत व प्रत्येक योनीत असणारे निरनिराळे अभिमान हे, त्या बोटांत घातलेल्या आंगठ्या होत. १०९. स्थावरजंगमात्मक जगद्रूपी एकुलते एक व अविचारकाली सुंदर वाटणारे असे हे मोठे बालक, त्याला जन्म देऊन ही (माया) वाढली, ११०. ब्रह्मदेव हा या बालकाचा प्रातःकाळ आहे. विष्णु हा मध्यान्ह काळ आहे व सदाशिव हा सायंकाळ आहे. १११. हे बालक खेळून आले, म्हणजे महाप्रळयरूप शेजेवर निजते व पुन्हा कल्पाच्या आरंभी भेदज्ञानाने जागे होते. ११२. अर्जुना, त्याप्रमाणे हे बालक मिथ्या दृष्टीच्या घरात युगांच्या मालिकांची पाऊले कौतुकाने टाकते. ११३. या बालकाचा संकल्प हा

एयाचा इष्टु । अहंकारु विनटु । ऐसिया होय तैं शेवटु । ज्ञानें यया ।। १४ ।। आतां असो हे बहु बोली । ऐसें विश्व माया व्याली । तेथ जांघु जाली । माझी सत्ता ।। १५ ।।

सर्वयोनिषु कौन्तेय मूर्तयः संभवन्ति याः । तासां ब्रह्म महद्योनिरहं बीजप्रदः पिता ।। ४ ।।

याकारणें मी पिता । महद्ब्रह्म माता । अपत्य पंडुसुता । जगडंबरु ।। १६ ।। आतां शरीरें बहुतें । देखौनि न भेद हो चित्तें । जें मनबुद्ध्यादि भूतें । एकेंचि येथें ।। १७ ।। हां गा एकेचि देहीं । काय अनारिसे अवयव नाहीं । तेवीं विचित्र विश्व पाहीं । एकचि हें ।। १८ ।। पैं उंचानीचा डाहाळिया । विषमा वेगळालिया । येकाचि जेवीं जालिया । बीजाचिया ।। १९ ।। आणि संबंधु तोही ऐसा । मृत्तिके घटु लेंकु जैसा । कां पटत्व कापुसा । नातू होय ।। १२० ।। नाना कल्लोळपरंपरा । संतती जैसी सागरा । आम्हां आणि चराचरा । संबंधु तैसा ।। २१ ।। म्हणोनि वन्हि आणि ज्वाळ । दोन्ही वन्हीचि केवळ । तेवीं मी गा सकळ । संबंधु वावो ।। २२ ।। जालेनि जगें मी झांकें । तरी जगत्वें कोण फांके । किळेवरी माणिकें । लोपिजे काई ।। २३ ।। अळंकारातें आलें । तरी सोनेंपण काइ गेलें । कीं कमळ फांकले । कमळत्वा मुके ।। २४ ।। सांग पां धनंजया । अवयवीं अवयविया । आच्छादिजे कीं तया । तेंचि रूप ।। २५ ।। कीं विरूढलेया जोंधळा । कणिसाचा निर्वाळा । वेंचला कीं आगळा । दिसतसे ।। २६ ।। म्हणोनि जग परौतें । सारूनि पाहिजे मातें । तैसा नव्हे उखितें । आघवें मीचि ।। २७ ।। हा तूं साचोकारा । निश्चयाचा खरा । गांठी बांध वीरा । जीवाचिये ।। २८ ।। आतां मियां मज दाविला । शरीरीं वेगळाला । गुणीं मीचि बांधला । ऐसा आवडें ।। २९ ।। जैसें स्वप्नीं आपण । उठवूनियां आत्ममरण । भोगिजे गा जाण । कपिध्वजा ।। १३० ।। कां कवळातें डोळे । प्रकाशूनि पिंवळें । देखती तेंही कळे । तयांसीचि ।। ३१ ।। नाना सूर्य प्रकाशें । प्रकटी तैं अभ्र भासे । तो लोपला हेंही दिसे । सूर्येंचि कीं ।। ३२ ।। पैं आपणपेनि जालिया । छाया गा आपुलिया । बिहोनि बिहालिया । आन आहे ।। ३३ ।। तैसीं इयें नाना देहें । दाऊनि मी नाना होयें । तेथ ऐसा बंधु आहे । तेंही देखें ।। ३४ ।। बंधु कां न बंधिजे । हें जाणणें मज माझें । नेणणेनि उपजे । आपलेनि ।। ३५ ।। तरी कोणें गुणें कैसा ।

आवडता आहे व अहंकार हा खेळगडी आहे. अशा या बालकाचा शेवट (नाश) त्या वेळी ज्ञानाने होतो. ११४. आता हे फार बोलणे राहू दे. वर वर्णन केल्याप्रमाणे माया ही सर्व जगताला जन्म देते. या क्रमात त्या मायेला माझ्या अधिष्ठानाचा आधार मिळतो. ११५.

हे कौंतेया, सर्व योनींमध्ये जी शरीरे निर्माण होतात, त्या सर्वांचे कारण (आई) माया आहे आणि बीज पेरणारा पिता मी आहे. ४.

या कारणास्तव मी बाप, महद्ब्रह्म ही आई व अर्जुना, जगडंबर हे मूल आहे. ११६. आता निरनिराळी शरीरे पाहून तुझ्या चित्तात भेद येऊ देऊ नकोस. कारण की, या सर्व शरीरांत मन, बुद्धि, अहंकार व पंचमहाभूते ही जी जगातील आठ तत्त्वे आहेत, ती एकच आहेत. ११७. अरे अर्जुना, एकाच देहामध्ये निरनिराळे (भिन्न आकारांचे) अवयव नाहीत काय ? त्याप्रमाणे हे विचित्र विश्व एकच आहे, असे समज. ११८. ज्याप्रमाणे वरच्या, खालच्या व भिन्न भिन्न आकाराच्या अशा वेगवेगळ्या डाहाळ्या एकाच बीजाच्या झालेल्या असतात, ११९. आणि आमचा या जगाशी संबंध आहे; पण तो देखील कसा आहे म्हणून म्हणशील, तर मृत्तिकेचे मूल जसा घट अथवा कापसाचे नातवंड जसे वस्त्रपण आहे, १२०. अथवा लाटांची परंपरा ही जशी समुद्राला संतति आहे, तसा आमचा व चराचराचा संबंध आहे. १२१. म्हणून अग्नि व ज्वाळा, हे दोन्ही जसे केवळ एक अग्नीच आहेत, त्याप्रमाणे मीच सर्व जग आहे व हा सर्व संबंध मिथ्या आहे. १२२. झालेल्या जगाने जर मी झाकला गेलो, तर जगपणाने कोण प्रकाशतो ? माणकाच्या तेजाने माणिक लोपले जाते काय ? १२३. सोने हे अलंकार दशेला आले असता त्याचे सोनेपण जाते काय ? अथवा कमळ उमलले असता कमळत्वाला मुकते काय ? १२४. अवयवी हा अवयवांकडून झाकला जातो, की अवयव हेच त्या अवयवीचे रूप आहे ? अर्जुना, सांग बाबा, १२५. जोंधळ्याचा कण पेरून त्याला अंकुर फुटून कणीस परिपक्व झाल्यावर तो पहिला पेरलेला दाणा नाहीसा झाला, का पुष्कळ पटींनी वाढला ? १२६. म्हणून जगाचा निरास करून मला पाहावे, तसा मी नाही, तर सर्वांसकट मीच आहे. १२७. हे वीरा (अर्जुना), तू आपले अंतःकरणात या सिद्धांताचा दृढनिश्चय कर. १२८. आता निरनिराळ्या शरीरांत माझे प्रकाशन माझ्याकडून होते आणि त्या शरीरांमध्ये गुणांनी मीच बांधला गेल्यासारखा दिसतो. १२९. हे अर्जुना, ज्याप्रमाणे स्वप्नामध्ये आपले मरण आपणच आपल्या कल्पनेने तयार करून त्या स्वकल्पित मरणाचे दुःख आपण स्वतःच भोगावे. १३०. अथवा एखादी पांढरी वस्तु पिवळी दिसली म्हणजे आपल्यास कावीळ झाली असे समजते. हे कावीळ झाल्याचे ज्ञान आपल्यास डोळ्यांमुळे होते व तेच डोळे पिवळेपणाचे प्रकाशन करतात. १३१. अथवा सूर्य आपल्या प्रकाशाने ज्या वेळेस आपल्या वर आलेल्या ढगांचे प्रकाशन करतो, त्या वेळेस ते ढग आपणास दिसतात व सूर्यबिंबावर आलेल्या ढगाने सूर्यास झाकून टाकलेले आहे, हे देखील सूर्याच्या प्रकाशामुळेच समजते. १३२. अर्जुना, आपल्यापासूनच झालेल्या छायेला भ्याले असता, ती छाया भ्यालेल्या पुरुषाहून कांही वेगळी आहे काय ? तर नाही. म्हणजे त्या छायेचे प्रकाशन आपणच केले आहे. १३३. त्याप्रमाणे हे अनेक देह दाखवून (प्रकाशून) मी अनेक होतो आणि त्या अनेक शरीरांत मी गुणांकडून बांधला गेलो आहे, असे जे वाटते, त्या वाटण्याचेहि प्रकाशन मीच करतो. १३४. माझे मला यथार्थ ज्ञान असणे, हे गुणांचा बंध (दिसत) असून त्या बंधाकडून न बांधले जाण्यास कारणीभूत होते व आपल्या यथार्थ स्वरूपाच्या अज्ञानानेच (बंध) उत्पन्न होतो. १३५. तर अर्जुनदेवा, कोणत्या गुणाने

मजचि मी बंधु ऐसा । आवडे तें परियेसा । अर्जुनदेवा ।। ३६ ।। गुण किती किंधर्म । कायि ययां रूपनाम । कें जालें हें वर्म । अवधारिजे ।। ३७ ।।

सत्त्वं रजस्तम इति गुणाः प्रकृतिसंभवाः । निबध्नन्ति महाबाहो देहे देहिनमव्ययम् ॥ ५ ॥

तरी सत्त्वरजतम । तिघांसिहि हें नाम । आणि प्रकृति जन्म- । भूमिका ययां ।। ३८ ।। येथ सत्त्व तें उत्तम । रज तें मध्यम । तिहींमाजीं तम । सावियाधारें ।। ३९ ।। हें एकेचि वृत्तीचां ठायीं । त्रिगुणत्व आवडे पाहीं । वयसात्रय देहीं । येकीं जेवीं ।। १४० ।। कां मीनलेनि कीडें । जंव जंव तूक वाढे । तंव तंव सोनें हीन पडे । पांचिकां कसीं ।। ४१ ।। पैं सावधपण जैसें । वाहविलें आळसें । सुषुप्ति बैसे । घणावोनी ।। ४२ ।। तैसी अज्ञानांगीकारें । निगाली वृत्ति विखुरे । ते सत्त्वरजद्वारें । तमही होय ।। ४३ ।। अर्जुना गा जाण । ययां नाम गुण । आतां दाखऊं खुण । बांधिती ते ।। ४४ ।। तरी क्षेत्रज्ञदशे । आत्मा मोटका पैसे । हें देह मी ऐसें । मुहूर्त करी ।। ४५ ।। आजन्ममरणांतीं । देहधर्मीं समस्तीं । ममत्वाची सूती । घे ना जंव ।। ४६ ।। जैसी मीनाचां तोंडी । पडेना जंव उंडी । तंव गळ आसुडी । जळपारधी ।। ४७ ।।

तत्र सत्त्वं निर्मलत्वात्प्रकाशकमनामयम् । सुखसंगेन बध्नाति ज्ञानसंगेनचानघ ॥ ६ ॥

तेवीं सत्त्वें लुब्धकें । सुखज्ञानाचीं पाशिकें । वोढीजती मग खुडके । मृगु जैसा ।। ४८ ।। मग ज्ञानें चडफडी । जाणिवेचे खुरखोडी । स्वयंसुख हें धाडी । हातींचें गा ।। ४९ ।। तेव्हां विद्यामानें तोखे । लाभमात्रें हरिखे । मी संतुष्ट हेंही देखे । श्लाघों लागे ।। १५० ।। म्हणे भाग्य ना माझें । आजि सुखियें नाहीं दुजें । विकाराष्टकें फुंजे । सात्त्विकाचेनि ।। ५१ ।। आणि येणेंही न सरे । लांकण लागे दुसरें । जें विद्वत्तेचें भरे । भूत आंगीं ।। ५२ ।। आपणचि ज्ञानस्वरूप आहे । तें गेलें हें दुःख न वाहे । कीं विषयज्ञानें होये । गगनायेवढा ।। ५३ ।। रावो जैसा स्वप्नीं । रंकपणें रिगे धानीं । तो दों दाणां मानी । इंद्रु ना मी ।। ५४ ।। तैसें गा देहातीता । जालेया देहवंता । हों लागे पंडुसुता । बाह्यज्ञानें ।। ५५ ।। प्रवृत्तिशास्त्र बुझे । यज्ञविद्या उमजे । किंबहुना सुझे । स्वर्गवरी ।। ५६ ।। आणि म्हणे आजि आन । मीवांचूनि नाहीं सज्ञान । चातुर्यचंद्रा गगन । चित्त माझें ।। ५७ ।। ऐसें सत्त्व सुखज्ञानीं । जीवासि

व कसा मलाच मी बंधन आहे असे वाटते, ते ऐका. १३६. गुण किती आहेत ? त्यांचे धर्म काय ? त्यांचे नांव रूप काय ? व ते कोठे उत्पन्न झाले ? हे वर्म ऐक. १३७.

सत्त्व, रज व तम असे हे गुण आहेत व ही प्रकृति यांची जन्मभूमी आहे. हे महाबाहो, हे गुण देहामध्ये अविनाशी जो देही (आत्मा), त्याला बंधन करतात (असे दिसते). ५.

तरी सत्त्व, रज, तम ह्या तिघांनाहि गुण म्हणतात आणि प्रकृति ही यांची जन्मभूमि आहे. १३८. या तीन गुणांत सत्त्वगुण हा उत्तम आहे, रजोगुण मध्यम आहे व तमोगुण हा सहज कनिष्ठ आहे. १३९. ज्याप्रमाणे एका देहाच्या ठिकाणी वयाच्या तीन अवस्था (बाल्य, तारुण्य व वार्धक्य) भासतात, त्याप्रमाणे एकाच अंतः-करणवृत्तीच्या ठिकाणी त्रिगुणत्व भासते, असे समज. १४०. अथवा, हिणकस धातु सोन्यात मिळविला असता जसे जसे त्या सोन्याचे वजन वाढत जाते, तसे तसे सोने पांच रुपये तोळा किंमतीपर्यंतच्या कसाचे हलके होते. १४१. आळसामुळे सावधपणा नाहीसा झाल्यावर मग, गाढ झोप दृढ होऊन बसते. १४२. त्याप्रमाणे अज्ञानाचा अंगीकार करून बाहेर पडलेली वृत्ति ज्या वेळेस फैलावते, त्या वेळेस ती सत्त्व, रज होऊन तम देखील होते. १४३. अर्जुना, यांना गुण असे म्हणतात, असे समज. आता हे गुण (आत्म्याला) कसे बांधतात, ते वर्म दाखवितो. १४४. तर आत्मा हा जीवदशेत थोडासा प्रवेश करतो न करतो (अज्ञानाचा थोडासा स्वीकार करतो न करतो) तोच 'हा देह मी आहे' असे म्हणण्यास आरंभ करतो. १४५. जन्मापासून तो मरणापर्यंत सर्व देहधर्माच्या ठिकाणी ममत्वाचा (जन्ममरण वगैरे जे देहाचे सर्व धर्म आहेत, ते माझे आहेत असा) अभिमान घेतो न घेतो तोच, १४६. ज्याप्रमाणे माशाच्या तोंडात आमिष पडल्यावर लगेच, धीवर गळास हिसका देतो; १४७.

त्याप्रमाणे सत्त्वगुण निर्मल असल्यामुळे प्रकाश करणारा व उपद्रवरहित आहे. हे पापरहिता, तो सत्त्वगुण सुखाच्या (मी सुखी) व ज्ञानाच्या (मी ज्ञानी) या दोन पाशांनी प्राण्याला बद्ध करतो. ६.

त्याप्रमाणे सत्त्वगुणरूपी पारध्याकडून सुखरूपी व ज्ञानरूपी पाश ओढले जातात; मग हरिण जसा पारध्याच्या पाशात अडकतो, तसा तो सुख आणि ज्ञान या पाशात अडकतो. १४८. नंतर ज्ञानाने चरफडावयास लागतो व जाणीवरूपी लाथा झाडतो आणि अरे, आपल्यापाशी असलेले आपले आत्मसुख आपणच व्यर्थ घालवतो. १४९. तेव्हां विद्येने व मानाने संतुष्ट होतो, कोणताहि लाभ झाला तर आनंद पावतो, आपण संतुष्ट आहोत हेहि पाहतो व आपणास धन्य मानतो. १५०. आणि म्हणतो, 'माझे भाग्य उत्तम नाही काय ? आज माझ्यासारखा दुसरा कोणी सुखी नाही.' असा अष्टसात्त्विक भावांनी गर्वाला चढतो. १५१. आणि एवढ्यानेच संपत नाही तर त्याच्या मागे दुसरे बंधन लागते. ते हे की त्याच्या अंगात विद्वत्तारूपी भुताचा संचार होतो. १५२. आपण स्वतः ज्ञानरूप आहो, ते (आपले ज्ञानरूपत्व) गेले, त्याचे दुःख मानीत नाही; तर उलट विषयज्ञानाने आकाशाएवढा होतो (आपणास अत्यंत श्रेष्ठ मानतो.) १५३. जसा एखादा राजा स्वप्नात आपण भिकारी आहोत, असे समजून नगरात प्रवेश करतो व त्यास भिक्षा मागून दोन दाणे मिळाले असता मी इंद्र नाही काय, असे मानतो. १५४. अर्जुना, देहातीत जो आत्मा त्याने देहाशी तादात्म्य केल्यावर त्याला बाह्यज्ञानाने तसे होऊ लागते. १५५. संसारसंबंधी शास्त्रे तो जाणतो, यज्ञविद्या त्यास समजते, फार काय सांगावे ! त्यास स्वर्गापर्यंत सर्व दिसते. १५६. आणि सांप्रत माझ्यावाचून दुसरा कोणी जाणता नाही व माझे चित्त हे चातुर्यरूपी चंद्राला आकाश आहे, असे म्हणतो. १५७. याप्रमाणे सत्त्वगुण हा

लावूनि कानी । बैलाची करी वानी । पांगुळाचिया ॥ ५८ ॥ आतां हाचि शरीरीं । रजें जियापरी । बांधिजे तें अवधारीं । सांगिजेल ॥ ५९ ॥

रजो रागात्मकं विद्धि तृष्णासंगसमुद्भवम् । तन्निबध्नाति कौन्तेय कर्मसंगेन देहिनम् ॥ ७ ॥

हें रज याचि कारणें । जीवातें रंजऊं जाणे । हें अभिलाखाचें तरुणें । सदाचि गा ॥ १६० ॥ हें जीवीं मोटकें रिगे । आणि कामाचां मदीं लागे । मग वारया वळघे । चिंतेचिया ॥ ६१ ॥ घृतें आंबुखूनि आगियाळें । वज्राग्नीचें सादुकलें । आतां बहु थेंकुलें । आहे तेथ ॥ ६२ ॥ तैसी खवळे चाड । होय दुःखासकट गोड । इंद्रश्रीहि सांकड । गमों लागे ॥ ६३ ॥ तैसी तृष्णा वाढिनलिया । मेरुही हाता आलिया । तऱ्ही म्हणे एखादिया । दारुणाहि वळघो ॥ ६४ ॥ आजि असतें वेंचिजेल । परी पाहे काय कीजेल । ऐसा पांगीं वडील । व्यवसाय मांडी ॥ ६५ ॥ जीविताचि कुरोंडी । वोंवाळूं लागे कवडी । मानी तृणाचिये जोडी । कृतकृत्यता ॥ ६६ ॥ म्हणे स्वर्गा हन जावें । तरी काय तेथें खावें । ययालागीं धांवे । याग करूं ॥ ६७ ॥ व्रतापाठीं व्रतें । आचरे इष्टापूर्तें । काम्यावांचूनि हातें । शिवणें नाहीं ॥ ६८ ॥ पैं ग्रीष्मांतींचा वारा । विसवों नेणे वीरा । तैसा न म्हणे व्यापारा । रातिदिवो ॥ ६९ ॥ काय चंचळु मासा । कामिनीकटाक्षु जैसा । लवलाहो तैसा । विजू नाहीं ॥ १७० ॥ तेतुलेनि गा वेगें । स्वर्गसंसारपांगें । आगीमाजीं रिगे । क्रियांचिये ॥ ७१ ॥ ऐसा देहीं देहावेगळा । ले तृष्णेचिया सांखळा । खटाटोपु वाहे गळां । व्यापाराचा ॥ ७२ ॥ हें रजोगुणाचें दारुण । देहीं देहियासि बंधन । परिस आतां विंदाण । तमाचें तें ॥ ७३ ॥

तमस्त्वज्ञानजं विद्धि मोहनं सर्वदेहिनाम् । प्रमादालस्यनिद्राभिस्तन्निबध्नाति भारत ॥ ८ ॥

व्यवहाराचेहि डोळे । मंद जेणें पडळें । मोहरात्रीचें काळें । मेहुडें जें ॥ ७४ ॥ अज्ञानाचें जियालें । तया एका लागलें । जेणें विश्व भुललें । नाचत असे ॥ ७५ ॥ अविवेकमहामंत्र । जें मौढ्यमद्याचें पात्र । हें असो मोहनास्त्र । जीवांसि जें ॥ ७६ ॥ पार्था तें गा तम । रचूनि ऐसें वर्म । चौखुरी देहात्म- । मानियातें ॥ ७७ ॥ हें एकचि कीर शरीरीं । माजों लागे चराचरीं । आणि तेथ दुसरी । गोठी नाहीं ॥ ७८ ॥ सर्वेंद्रियां जाड्य । मनामाजीं

जीवाला सुख व ज्ञानरूपी दावे लावून पांगुळाच्या बैलासारखी (नंदीबैलासारखी) त्याची स्थिति करतो. १५८. आता हाच (आत्मा) देहामध्ये ज्या प्रकाराने रजोगुणाने बांधला जातो, तो प्रकार सांगण्यात येईल तो ऐक. १५९.

रजोगुण हा अभिलाषरूप असून तृष्णा व आसक्ति ही यापासून उत्पन्न होतात असे समज. हे कौंतेया, तो कर्मपाशाने (म्हणजे मी अमुक करीन, मी तमुक करीन अशा तृष्णेने) प्राण्याला बद्ध करतो. ७.

रजोगुणाला रज हे नांव याच कारणाकरिता आहे की तो, रजोगुण जीवाला विषयात रंजविण्याची कला जाणतो व रजोगुण हा अभिलाषाचे (लोभाचे) नेहमीचे (कधी कमी न होणारे) तारुण्य आहे. १६०. या रजोगुणाने अंतःकरणात थोडासा प्रवेश केल्याबरोबर, तो जीव कामाच्या मस्तीत येतो आणि मग तो विषयांच्या चिंतनरूपी वाऱ्यावर स्वार होतो. १६१. पेटलेल्या अग्निकुंडात तूप शिंपडले व त्यात आणखी विजेच्या अग्नीने ते प्रदीप्त झाले असता त्या अग्नीस हे कमी आहे अथवा हे जास्त आहे असे म्हणता येईल काय ? १६२. त्याप्रमाणे इच्छा खवळते व दुःखासकट सर्व गोष्टी गोड वाटतात व इंद्राचे वैभव (ऐश्वर्य) सुद्धा थोडे वाटू लागते. १६३. तशा प्रकारे इच्छा वाढल्यावर मग, जरी मेरु पर्वत हाती आला तरी (तो) असे म्हणतो की, यापेक्षाहि आणखी भयंकर श्रमाने मिळणारे असे एखादे स्थान असेल, तर तेहि मिळविण्याच्या खटपटीस लागू. १६४. जवळचे असलेले आज खर्च केले तर उद्या काय करावे, असा तो अतितृष्णेने मोठ्या धंद्याला आरंभ करतो. १६५. कवडीवरून आपले जीवित ओवाळून टाकतो आणि गवताच्या काडीच्या प्राप्तीने कृतकृत्यता (जन्माला आल्याचे सार्थक) समजतो. १६६. स्वर्गाला गेले असता तेथे काय खावे असे म्हणतो व म्हणून याकरिता यज्ञ करण्यास धावतो. १६७. व्रतांमागे व्रते आचरण करतो, इष्ट व पूर्त कर्म करतो व काम्यकर्मावाचून दुसऱ्या कशाला हाताने स्पर्श करीत नाही. १६८. हे अर्जुना, जसा ग्रीष्म ऋतूचा शेवटला वारा एक क्षणभर विश्रांति घेणे जाणत नाही, त्याप्रमाणे हा रजोगुणी पुरुष व्यापार करीत असता दिवस अथवा रात्र म्हणत नाही. १६९. रजोगुणापुढे मासा कसला चंचल आहे ? जसा स्त्रीचा नेत्रकटाक्ष चंचल असतो, तसा तो रजोगुणी पुरुष चंचल असतो. विजेमध्येहि तसा चंचलतेचा वेग नसतो. १७०. तितक्या वेगाने स्वर्ग व संसार यांच्या उत्कट इच्छेने कर्मरूपी अग्नीमध्ये प्रवेश करतो. १७१. देहापासून जीवात्मा वेगळा असता, तो देहामध्ये असतो तेव्हा तृष्णेची बेडी (आपल्या पायामध्ये) अडकवून याप्रमाणे व्यापाराचा खटाटोप आपल्या गळ्यात अडकवून घेतो. १७२. देहधारी जो आत्मा त्यास देहामध्ये असतांना, हे रजोगुणाचे भयंकर बंधन असते. आता तमोगुणाचे कौशल्य ऐक. १७३.

तमोगुण तर अज्ञानापासून उत्पन्न होतो असे जाण व तो सर्व प्राण्यांना मोह पाडतो. हे भारता, प्रमाद (दुष्कृत्य), आळस आणि निद्रा यांनी (या तीन पाशांनी) तो (प्राण्याला) बद्ध करतो. ८.

व्यवहाराचीहि दृष्टि ज्या पडद्याने मंद होते (असा तमोगुणाचा पडदा आहे) व जो तमोगुण मोहरूपी रात्रीतील काळा ढग आहे. १७४. त्या तमोगुणाला केवळ अज्ञानाचा जिव्हाळा आहे व ज्या तमोगुणाच्या योगाने सर्व जीव भ्रमिष्ट होऊन वाटेल तसे कर्म करतात. १७५. अविचार हाच या तमोगुणांचा महामंत्र आहे व तो तमोगुण मूर्खपणारूपी दारूचे भांडे आहे, हे राहू दे. जो तमोगुण जीवाला मोहनास्त्र (भूल पाडणारे अस्त्र) आहे. १७६. अर्जुना, तो तमोगुण अशा प्रकारे युक्ति तयार करून देह हाच आत्मा असे समजणाऱ्याला जखडून बांधतो. १७७. आणि चराचरात कोणत्याहि शरीरामध्ये हा खरोखर एकच माजू लागला की, मग तेथे तमोगुणाशिवाय दुसरी गोष्टच नसते. १७८. सर्व इंद्रियांच्या ठिकाणी जाड्य येते, मनामध्ये मूर्खपणा उत्पन्न होतो व ती दोघे (मन व इंद्रिये) आळसाच्या

मौढ्य । माल्हाती दार्ढ्य । आलस्याचें ॥ ७९ ॥ आंगें आंग मोडामोडी । कार्यजातीं अनावडी । नुसती परवडी । जांभयांची ॥ १८० ॥ उघडियाचि दिठी । देखणें नाहीं किरीटी । नाळवितांचि उठी । वो म्हणौनि ॥ ८१ ॥ पडलिये धोंडी । नेणे कानी मुरडी । तयाचि परी मुरकुंडी । उकलूं नेणे ॥ ८२ ॥ पृथ्वी पाताळीं जावों । कां आकाशही वरी येवो । परी उठणें हा भावो । उपजों नेणे ॥ ८३ ॥ उचितानुचित आघवें । झांसुरतां नाठवे जीवें । जेथींचा तेथ लोळावें । ऐसी मेधा ॥ ८४ ॥ उभऊनि करतळें । पडिघाये कपोळें । पायाचें शिरियाळें । मांडूं लागे ॥ ८५ ॥ आणि निद्रेविषयीं चांगु । जीवीं आथि लागु । झोंपीं जातां स्वर्गु । वावो म्हणे ॥ ८६ ॥ ब्रह्मायु होइजे । मग निजेलियाचि असिजे । हें वांचूनि दुजें । व्यसन नाहीं ॥ ८७ ॥ वाटा जातां वोघें । कल्हातांही डोळा लागे । अमृतही परी नेघे । जरी नीद आली ॥ ८८ ॥ तेवींचिआक्रोशबळें । व्यापारे कोणे एके वेळे । निगालें तरी आंधळें । रोषें जैसें ॥ ८९ ॥ केधवां कैसें राहाटावें । कोणेसीं काय बोलावें । हें ठाकतें की नागवे । हेंही नेणे ॥ १९० ॥ वणवा मियां आघवा । पांखेंचि पुसोनि घेयावा । पतंगु या हांवा । घाली जेवीं ॥ ९१ ॥ तैसा वळघे साहसा । अकरणींच धिंवसा । किंबहुना ऐसा । प्रमाद रुचे ॥ ९२ ॥ एवं निद्रालस्यप्रमादीं । तम इहीं त्रिविधीं । बांधे निरुपाधी । चोखटातें ॥ ९३ ॥ जैसा वन्ही काष्ठीं भरे । तैं दिसे काष्ठाकारें । व्योम घटें आवरे । तें घटाकाश ॥ ९४ ॥ नाना सरोवर भरलें । तैं चंद्रत्व तेथें बिंबलें । तैसें गुणाभासीं बांधलें । आत्मत्व गमे ॥ ९५ ॥

सत्त्वं सुखे संजयति रजः कर्मणि भारत । ज्ञानमावृत्य तु तमः प्रमादे संजयत्युत ॥ ९ ॥
रजस्तमश्चाभिभूय सत्त्वं भवति भारत । रजः सत्त्वं तमश्चैव तमः सत्त्वं रजस्तथा ॥ १० ॥

परि हरूनि कफवात । जैं देहीं आटोपे पित्त । तैं करी संतप्त । देह जेवीं ॥ ९६ ॥ कां वरिष आतप जैसें । जिणोनि शीतचि दिसे । तेव्हां होय हिंव ऐसें । आकाश हें ॥ ९७ ॥ नाना स्वप्न जागृती । लोपूनि ये सुषुप्ति । तैं क्षणु एक चित्तवृत्ती । तेचि होय ॥ ९८ ॥ तैसीं रजतमें हारवी । जैं सत्त्व माजु मिरवी । तैं जीवाकरवीं म्हणवी । सुखिया ना मी ॥ ९९ ॥ तैसेंचि सत्त्व रज । लोपूनि तमाचें भोज । वळघे तैं सहज । प्रमादी होय ॥ २०० ॥

दृढपणाचा आश्रय करतात. १७९. तो अंगाला आळेपिळे देतो व कोणतेहि काम करण्याविषयी त्याला कंटाळा असतो व एका पाठीमागून एक अशा एकसारख्या नुसत्या जांभया देतो. १८०. अर्जुना, त्याचे डोळे जरी उघडे असले, तरी त्याला दिसत नाही व कोणी हाक मारली नाही तरी 'ओ' म्हणून उठतो. १८१. जमिनीवर पडलेल्या धोंड्यास जसे एको बाजूहून दुसऱ्या बाजूला फिरणे माहीत नसते, त्याप्रमाणे तो मारलेली मुरकुंडी केव्हांहि सोडीत नाही. १८२. पृथ्वी पाताळात जावो अथवा आकाश अंगावर कोसळून पडो, परंतु 'उठावे' हा विचार मनात येण्याचे त्यास माहीत नसते. १८३. आळसामुळे सुस्त पडले असता योग्य काय अथवा अयोग्य काय, हे सर्व तो अंतःकरणात आठवत नाही व जेथे पडला असेल तेथे लोळावे अशी त्याची बुद्धि असते. १८४. तो दोन्ही तळहात वर करून गाल धरतो आणि दोन्ही गुडघ्यांत डोके घालतो. १८५. आणि निद्रेविषयी त्याच्या अंतःकरणात चांगली आवड असते आणि झोप यावयास लागली, म्हणजे स्वर्गसुखहि तुच्छ आहे असे तो म्हणतो. १८६. ब्रह्मदेवाचे आयुष्य मिळावे आणि मग निजूनच राहावे, यावाचून दुसरा नादच नाही. १८७. सहज वाटेने जात असता, कलंडून जरी पडला तरी त्याचा डोळा लागतो आणि जर त्यास झोप आली तर तो अमृतसुद्धा घेत नाही. १८८. जसा एखादा आंधळा रागावून कामाला निघाला म्हणजे तो कोणीकडे जाईल व कोठे पडेल याचा नेमच नसतो, त्याचप्रमाणे हा तमोगुणी पुरुष त्वेषाच्या आवेशात कोणत्या एखाद्या वेळी काम करण्यास निघाला असता, काय करील याचा नेम नाही. १८९. केव्हां कसे वागावे, कोणाशी काय बोलावे, अमुक एक गोष्ट साध्य आहे की असाध्य आहे, हेहि त्यास कळत नाही. १९०. अरे, ज्याप्रमाणे पतंग हा सर्व वणवा मी आपल्या पंखानेच पुसून घ्यावा, या उत्कट इच्छेने वणव्यात उडी घालतो; १९१. त्या पतंगाप्रमाणे हा तमोगुणी पुरुष एखाद्या धोक्याच्या कामाकडे वळतो व जे काम करू नये, ते करण्याची त्यास प्रबळ इच्छा असते. फार काय सांगावे ! याप्रमाणे त्यास भलतेच करणे आवडते. १९२. याप्रमाणे तमोगुण हा निद्रा, आळस व प्रमाद या तीन प्रकारांनी निरुपाधिक व शुद्ध अशा आत्म्याला बांधतो. १९३. ज्याप्रमाणे अग्नीने लाकूड व्यापले असता, अग्नि हा लाकडाच्या आकाराचा दिसतो अथवा पोकळी ही घटात सांपडली असता, तिला घटाकाश म्हणतात. १९४. अथवा (ज्या वेळी) सरोवर पाण्याने भरलेले असते, तेव्हां त्यात चंद्राचे बिंब प्रतिबिंबित होते (व त्यामुळे चंद्र सरोवरात बांधला गेल्यासारखा वाटतो.) तसे आत्मत्व हे गुणात भासल्यामुळे, आत्मा हा गुणांनी बांधल्यासारखा वाटतो. १९५.

हे भारता, सत्त्वगुण सुखाच्या ठिकाणी व रजोगुणी कर्माच्या ठिकाणी आसक्ति उत्पन्न करतो आणि तमोगुण तर ज्ञानाला झाकून प्रमादाच्या ठिकाणी आसक्ति उत्पन्न करतो. ९. हे अर्जुना, रज व तम यांना जिंकून सत्त्व बळावतो. सत्त्व व तम यांना जिंकून रज आणि रज व सत्त्व यांना जिंकून तम वाढतो. १०

परंतु कफ व वात यास मागे सारून जेव्हां पित्त देहात व्यापते, तेव्हां ते पित्त देहाला जसे संतप्त करते. १९६. अथवा पावसाळा व उन्हाळा यास जिंकून (हे गेल्यावर) जेव्हां थंडीच दिसते, तेव्हां आकाश हे थंडगार असे होते. १९७. अथवा जागृत अवस्था व स्वप्नावस्था नाहीशी होऊन, जेव्हां गाढ निद्रेची अवस्था प्राप्त होते, तेव्हां क्षणभर चित्तवृत्ति जडमूढ होते. १९८. त्याप्रमाणेच रजोगुण व तमोगुण नाहीसे करून, जेव्हां सत्त्वगुण हा आपली वृद्धि मिरवितो, त्या वेळी तो सत्त्वगुण जीवाकडून 'मी सुखी आहे ना ?' असे म्हणवितो. १९९. त्याचप्रमाणे सत्त्वगुण व रजोगुण हे नाहीसे होऊन जेव्हां तमोगुणाची वृद्धि होते, तेव्हां आत्मा हा सहजच प्रमादी (चुकी करणारा) होतो. २००. त्याच रीतीने सत्त्वगुणास

तयाचि गा परिपाठीं । सत्त्व तमातें पोटीं । घालूनि जेव्हां उठी । रजोगुण ॥ १ ॥ तेव्हां कर्मावांचूनि कांहीं । आन सौंदरचि नाहीं । ऐसें मानी देहीं । देहराजु ॥ २ ॥ त्रिगुणवृद्धिनिरूपण । तीं श्लोकीं सांगितलें जाण । आतां सत्त्वादिवृद्धिलक्षण । सादर परिसा ॥ ३ ॥

सर्वद्वारेषु देहेऽस्मिन्प्रकाश उपजायते । ज्ञानं यदा तदा विद्याद्विवृद्धं सत्त्वमित्युत ॥ ११ ॥
लोभः प्रवृत्तिरारंभः कर्मणामशमः स्पृहा । रजस्येतानि जायन्ते विवृद्धे भरतर्षभ ॥ १२ ॥
अप्रकाशोऽप्रवृत्तिश्च प्रमादो मोह एव च । तमस्येतानि जायन्ते विवृद्धे कुरुनंदन ॥ १३ ॥
यदा सत्त्वे प्रवृद्धे तु प्रलयं याति देहभृत् । तदोत्तमविदां लोकानमलान्प्रतिपद्यते ॥ १४ ॥
रजसि प्रलयं गत्वा कर्मसंगिषु जायते । तथा प्रलीनस्तमसि मूढयोनिषु जायते ॥ १५ ॥

पैं रजतमविजयें । सत्त्व गा देहीं इये । वाढतां चिन्हें तियें । ऐसीं होती ॥ ४ ॥ जे प्रज्ञा आंतुलीकडे । न समाती बाहेरी वोसंडे । वसंतीं पद्मखंडें । दृती जैसी ॥ ५ ॥ सर्वेंद्रियांचां आंगणीं । विवेक करी राबणी । साचचि करचरणीं । होती डोळे ॥ ६ ॥ राजहंसापुढें । चांचूचें आगरडें । तोडी जेवीं झगडे । क्षीरनीराचे ॥ ७ ॥ तेवीं दोषादोषविवेकीं । इंद्रियेंचि होती पारखी । नियमु बारे पायिकी । वोळगे तैं ॥ ८ ॥ नाइकणें तें कानचि वाळी । न पहाणें तें दिठीचि गाळी । अवाच्य तें टाळी । जीभचि गा ॥ ९ ॥ वाती पुढां जैसें । पळों लागे काळवसें । निषिद्ध इंद्रियां तैसें । समोर नोहे ॥ २१० ॥ धाराधरकाळें । महानदी उचंबळे । तैसी बुद्धि पघळे । शास्त्रजातीं ॥ ११ ॥ अगा पुनवेचां दिवशीं । चंद्रप्रभा धांवे आकाशीं । ज्ञानीं वृत्ति तैसी । फांके सैंघ ॥ १२ ॥ वासना एकवटे । प्रवृत्ति वोहटे । मानस विटे । विषयांवरी ॥ १३ ॥ एवं सत्त्व वाढे । तैं हें चिन्ह फुडें । आणि निधनही पडे । तेव्हांचि जरी ॥ १४ ॥ तरी जैसीचि घरींची संपत्ती । आणि तैसीच औदार्यधैर्यवृत्ति । मा परत्रा आणि कीर्ति । कां नोहावें ॥ १५ ॥ कां पाहालेनि सुयाणें । जालया परगुणें । पढियंतें ये पाहुणें । स्वर्गोनियां ॥ १६ ॥ मग गोमटेया तया । जावळी असे धनंजया । तेवीं सत्त्वीं जाणे देहा । कें आथि गा ॥ १७ ॥ जे स्वगुणीं उद्भट । घेऊनि सत्त्व चोखट । निगे सांडूनि कोपट । भोगक्षम हें ॥ १८ ॥ अवचटें ऐसा जो जाये । तो सत्त्वाचाचि नवा होये ।

व तमोगुणास पाठीमागे सारून जेव्हां रजोगुण उठतो, २०१. तेव्हां कर्मावाचून दुसरे कांही सुंदरच नाही, असे देहात, देहराज जो आत्मा, तो मानतो. २०२. तीन गुणांची वृद्धि कशी होते, याचे निरूपण तीन श्लोकांनी तुला सांगितले हे समज. आता सत्त्वादि वृद्धीचे लक्षण आदरपूर्वक ऐका. २०३.

या देहामध्ये सर्व इंद्रियांच्या ठिकाणी प्रकाश म्हणजे ज्ञान जेव्हां उत्पन्न होते, तेव्हां सत्त्वगुणाची वृद्धि झाली आहे असे जाणावे. ११. हे भरतश्रेष्ठा, रजोगुण अधिक झाला असता लोभप्रवृत्ति (पुढे येईल ते कर्म करण्याकडे कल), (अचाट) कर्माचा आरंभ, दुर्धर अभिलाष, विषयाची लालसा ही उत्पन्न होतात. १२. हे कुरुनंदना, तमोगुण अधिक झाला असता अविवेक, अप्रवृत्ति, प्रमाद व मोह ही निर्माण होतात. १३. सत्त्वगुणाची वाढ असतांना, जर मनुष्य मृत्यु पावला तर तो ज्ञानी व शुद्ध अशा लोकांमध्ये जन्म पावतो. १४. रजोगुणाची वाढ असतांना मरण पावल्यास कर्मासक्तीने युक्त अशा (मनुष्य) लोकी जन्म पावतो; त्याचप्रमाणे तमोगुणाची वृद्धि असतांना मरण पावल्यास पुरुष, (लोह, लोष्ट, पाषाण इत्यादि) ज्ञानहीन योनीमध्ये जन्म पावतो. १५.

बाबा अर्जुना, रजोगुण व तमोगुण यांच्यावर जय मिळवून, जेव्हां सत्त्वगुण या देहात वाढतो, तेव्हां जी लक्षणे होतात, ती अशी असतात. २०४. की वसंत ऋतूत ज्याप्रमाणे सुवास कमलाच्या पाकळ्यांमध्ये न मावता बाहेर पडतो, तशी बुद्धि आतमध्ये न मावता बाहेर पडते. २०५. सर्व इंद्रियांच्या अंगणात विवेक पहारा करतो व हाता-पायांच्या ठिकाणी खरोखरच डोळे होतात (म्हणजे हातपाय हे कर्मेंद्रिये असूनहि त्यांना चांगले व वाईट निवडण्याची शक्ति येते.) २०६. राजहंसापुढे दूध व पाणी यांचे मिश्रण ठेविले असता, त्या राजहंसाच्या चोचीचे टोक जसे त्या मिश्रणातील दूध व पाणी यांची वेगळीक करते, २०७. त्याप्रमाणे पापपुण्य निवडण्यात इंद्रियेच परीक्षा करणारी होतात व त्या वेळेला अरे अर्जुना, इंद्रियनिग्रह हाच (आपण होऊन) सेवाचाकरी करीत असतो. २०८. जे ऐकू नये, ते कानच वर्ज्य करतात; जे पाहू नये, ते दृष्टीच टाकून देते; ज्याचा उच्चार करू नये, ते जीभच टाळते. २०९. दिव्यापुढे जसा काळोख पळावयास लागतो, त्याप्रमाणे इंद्रियांसमोर निषिद्ध विषय येत नाही. २१०. पावसाळ्याच्या दिवसांत जसा महानदीला अपरंपार पूर येतो, त्याप्रमाणे सर्व शास्त्रांत बुद्धि पसरते. २११. अर्जुना, पौर्णिमेच्या दिवशी ज्याप्रमाणे चंद्राचा प्रकाश आकाशात सर्वत्र पसरतो, त्याप्रमाणे ज्ञानात वृत्ति सर्वत्र पसरते. २१२. वासना एकत्र होतात. (एक ब्रह्म-प्राप्तीविषयीच काय ती वासना असते.) संसाराकडे मनाची असलेली धाव कमी होते व मन विषयांना विटते. २१३. याप्रमाणे सत्त्वगुण वाढतो, तेव्हां ही लक्षणे खरोखर दिसतात आणि अशा स्थितीत जर मृत्यु घडला, २१४. तर जशी घरामध्ये (विपुल) संपत्ति आहे आणि त्याचप्रमाणे त्या संपत्ती-वाल्याची वृत्ति उदार असून त्याच्या अंगी धैर्य आहे, तर मग इहलोकात कीर्ति आणि परलोकात सुख, त्यास कां मिळू नये ? २१५. अथवा सुकाळ (धान्य व जल यांची विपुलता) प्राप्त होऊन मेजवानीचा प्रसंग यावा आणि त्याच वेळी आपले आवडते मनुष्य (जे मृत होऊन गेलेले असल्या-मुळे, ज्याच्या भेटीचा बिलकूल संभव नव्हता, असे आवडते मनुष्य) स्वर्गातून पाहुणे म्हणून यावे. २१६. अर्जुना, मग त्या चांगल्या गोष्टीला दुसरी जोड आहे काय ? त्याप्रमाणे सत्त्वगुणाच्या वृद्धीत मरण आले असता, तो (सत्त्व गुणाने स्वभावतः युक्त अशा जन्माशिवाय) दुसरीकडे कोठे जाईल ? २१७. कारण की, आपल्या गुणांनी श्रेष्ठ असा जो चांगला सत्त्वगुण, तो बरोबर घेऊन जो पुरुष भोगांना योग्य असे हे शरीर टाकून निघतो, २१८. असा जो अकस्मात् जातो, तो पुन्हा सत्त्वाचाच नवा होतो. त्याला पुन्हा

किंबहुना जन्म लाहे । ज्ञानियांमाजीं ।। १९ ।। सांग पां धनुर्धरा । रावो रायपणें डोंगरा । गेलिया अपुरा । होय काई ।। २२० ।। नातरी येथिंचा दिवा । नेलिया सेजिया गांवा । तो तेथें तरी पांडवा । दीपचि कीं ।। २१ ।। तैसी ते सत्त्वशुद्धी । आगळी ज्ञानेंसी वृद्धी । तरंगावों लागे बुद्धी । विवेकावरी ।। २२ ।। पैं महदादि परिपाटी । विचारूनि शेवटीं । विचारासकट पोटीं । जिरोनि जाय ।। २३ ।। छत्तिसां सदतिसावें । चोविसां पंचविसावें । तिन्ही नुरोनि स्वभावें । चतुर्थ जें ।। २४ ।। ऐसें सर्व जें सर्वोत्तम । जालें असे जया सुगम । तयासवें निरुपम । लाहे देह ।। २५ ।। इयाचि परी देख । तमसत्त्व अधोमुख । बैसोनि जैं आगळीक । धरी रज ।। २६ ।। आपलिया कार्याचा । धुमाड गांवीं देहाचा । माजवी तैं चिन्हांचा । उदयो ऐसा ।। २७ ।। पांजरली वाहटुळी । करी वेगळ वेंटाळी । तैसी विषयीं सरळी । इंद्रियां होय ।। २८ ।। परदारादिक पडे । परी विरुद्ध ऐसें नावडे । मग शेळियेचेनि तोंडें । सैंघ चारी ।। २९ ।। हा ठायवरी लोभु । करी स्वैरत्वाचा राबु । वेंटाळितां अलाभु । तें तें उरे ।। २३० ।। आणि आड पडलिया । उद्यमजातां भलतेया । प्रवृत्ति धनंजया । हातु न काढी ।। ३१ ।। तेवींचि एखादा प्रासादु । कां करावा अश्वमेधु । ऐसा अचाट छंदु । घेऊनि उठी ।। ३२ ।। नगरेंचि रचावीं । जळाशयें निर्मावीं । महावनें लावावीं । नानाविधें ।। ३३ ।। ऐसैसां अफाटीं कर्मीं । समारंभु उपक्रमी । आणि दृष्टादृष्ट कामीं । पुरे न म्हणे ।। ३४ ।। सागरुही सांडीं पडे । आगी न लाहे तीन कवडे । ऐसें अभिलाषीं जोडे । दुर्भरत्व ।। ३५ ।। स्पृहा मना पुढां पुढां । आशेचा घे दवडा । विश्व घापे चाडा । पायांतळीं ।। ३६ ।। इत्यादि वाढतां रजीं । इयें चिन्हें होती साजीं । आणि ऐशा समाजीं । वेंचे जरी देह ।। ३७ ।। तरी आघवाचि इहीं । परिवारला आनीं देहीं । रिगे परी योनिही । मानुषीचि ।। ३८ ।। सुरवाडेंसिं भिकारी । वसो पां राजमंदिरीं । तरी काय अवधारीं । रावो होईल ।। ३९ ।। बैल तेथें करबाडें । हें न चुके गा फुडें । नेइजो कां वऱ्हाडें । समर्थाचेनी ।। २४० ।। म्हणौनि व्यापाराहातीं । उसंतु देहा ना राती । तैसयांचिये पांती । जुंपिजे तो ।। ४१ ।। कर्मजडाचां ठायीं । किंबहुना

सत्त्वगुणाने युक्त असा जन्म मिळतो. फार काय सांगावे ! त्याला ज्ञानी पुरुषांमध्ये जन्म मिळतो. २१९. राजा हा राजेपणाने डोंगरावर गेला असता, त्याच्या राजेपणात कांही कमीपणा येईल काय ? अर्जुना, सांग बरे. २२०. अथवा अर्जुना, या गावातील दिवा शेजारच्या गावात नेला असता तेथे तरी तो दिवाच आहे. २२१. त्या दिव्याच्या तेजाप्रमाणे त्याच्या सत्त्वगुणाचे निर्मलत्व (प्रकाश) ज्ञानासह विशेषच वाढते व त्याची बुद्धि विवेकावर पोहू लागते. २२२. महतूतत्त्वादि अनुक्रमाचा विचार करून अखेरीस (विचार करणारा) त्या विचारांसकट (ज्या ब्रह्मस्वरूपात) लीन होतो, २२३. वेदांतात (गीतेत १३ व्या अध्यायात ५-६ श्लोकांत सांगितल्या-प्रमाणे) छत्तीस तत्त्वे मानली आहेत त्यांच्या मते जे ब्रह्म सदतिसावे आहे; सांख्यात चोवीस तत्त्वे मानली आहेत म्हणून, त्यांच्या मते जे ब्रह्म पंचविसावे आहे व सत्त्वगुणादि तीन गुणांस नाहीसे करून, जे स्वभावतः चौथे आहे; २२४. असे जे ब्रह्म, सर्व असून सर्वांत उत्तम आहे, ते ब्रह्म ज्यास ज्या कुलात सुलभ झाले आहे, त्यांच्या बरोबर (त्या कुलात) त्यास निरुपम देह मिळतो. २२५. हे पहा, याचप्रमाणे ज्या वेळी तमोगुण व सत्त्वगुण खाली तोंड करून बसतात (कमी होतात) व रजोगुण ज्या वेळेला वृद्धि पावतो, २२६. तेव्हां रजोगुण शरीररूप गावात आपल्या कार्याचा धुमाकूळ घालतो; त्या वेळी त्या शरीरात लक्षणांचा असा उदय होतो. २२७. पसरलेली वाहुटळ निरनिराळ्या पदार्थांचे (बरे वाईट न पाहता) एकीकरण करते, त्याप्रमाणे इंद्रियांना विषयांमध्ये मोकळीक असते. २२८. परस्त्री वगैरेंशी प्रसंग आला असता, या गोष्टी शास्त्र-निषिद्ध आहेत, असे त्यास वाटत नाही व मग तो शेळीप्रमाणे इंद्रियांना बरेवाईट विषय सरसकट चारतो. २२९. तेथपर्यंत त्या रजोगुणी पुरुषाचा लोभ स्वेच्छाचारीपणाचा धुमाकूळ घालतो व दुसऱ्याच्या वस्तु लुबाडतांना जेवढ्या वस्तु प्राप्त करून घेणे अशक्य असते, तेवढ्याच वस्तु शिल्लक राहतात. २३०. आणि अर्जुना, कोणताहि धंदा समोर आला असता (करण्याचा प्रसंग आला असता), तो धंदा करण्याविषयींचा मनाचा कल तो मागे घेत नाही. २३१. त्याचप्रमाणे एखादे मंदिर बांधावे अथवा अश्वमेध यज्ञ करावा, असा अघटित नाद घेऊन उठतो. २३२. शहरेच वसवावीत, जलाशय वगैरे पाण्याचे साठे बांधावेत व नाना प्रकारचे मोठे बगीचे लावावेत. २३३. अशा अचाट कर्मांना आरंभ करतो आणि इहलोकींचे व परलोकींचे भोग मिळण्याच्या कामात 'पुरे' म्हणत नाही. २३४. समुद्र दुर्भर खरा, पण तो या रजोगुणी पुरुषाच्या अभिलाषांपुढे हार खाईल. अग्नीला कितीहि जळण घातले तरी, त्याची तृप्ती होत नाही, असा तो दुर्भर आहे खरा; परंतु त्या पुरुषाच्या अभिलाषांच्या दुर्भरत्वापुढे अग्नीची तीन कवड्या किंमत नाही, असे त्याच्या अभिलाषांच्या ठिकाणी दुर्भरत्त्व असते. २३५. त्याची विषयतृष्णा ही मनाच्या पुढे पुढे आशेची धाव घेते व तो सर्व विश्व इच्छेच्या पायाखाली घालतो. २३६. याप्रमाणे रजोगुणाचा उत्कर्ष झाला, म्हणजे ही लक्षणे टवटवीत (व्यक्त) होतात व अशा लक्षणांच्या समुदायात जर देह पडला, २३७. तर या सर्व लक्षणांनी युक्त असा तो रजोगुणी पुरुष दुसऱ्या देहात प्रवेश करतो; परंतु (ती) मनुष्याचीच योनी असते. २३८. हे पहा, एखादा भिकारी चैनीने राजवाड्यात बसेना का ? तर तेवढ्यावरून तो राजा होईल काय ? २३९. बैलाला जरी श्रीमंताच्या लग्ना-बरोबरच्या मंडळींनी (गाडीला जोडून) नेला, तरी त्याच्या कपाळाचा कडबा खरोखर चुकत नाही. २४०. म्हणून व्यापारामुळे ज्यांना रात्रंदिवस विसावा मिळत नाही, अशा प्रकारच्या लोकांच्या पंक्तीस तो जुंपला जातो. (तशांच्या कुळात तो जन्मतो). २४१. फार काय सांगावे ! जो

होय देहीं । जो रजोवृद्धीचां डोहीं । बुडोनि निमे ॥ ४२ ॥ मग तैसाचि पुढती । रजसत्त्ववृत्ती । गिळूनि ये उन्नती । तमोगुण ॥ ४३ ॥ तैंचि जियें लिंगें । देहींचीं सबाह्य सांगें । तियें परिस चांगें । श्रोत्रबळें ॥ ४४ ॥ तरी होय ऐसें मन । जैसें रविचंद्रहीन । रात्रींचें कां गगन । अंवसेचियें ॥ ४५ ॥ तैसें अंतर असोस । होय स्फूर्तिहीन उद्वस । विचाराची भाष । हारपे तैं ॥ ४६ ॥ बुद्धि मेचवेना धोंडीं । हा ठायवरी मवाळें सांडी । आठवो देशधडी । जाला दिसे ॥ ४७ ॥ अविवेकाचेनि माजें । सबाह्य शरीर गाजे । एकलेनि घेपे दीजे । मौढ्यें तेथ ॥ ४८ ॥ आचारभंगाचीं हाडें । रुपती इंद्रियापुढें । मरे जरी तेणेंकडे । क्रिया जाय ॥ ४९ ॥ पाहीं आणिकही एक दिसे । जे दुष्कृतीं चित्त उल्हासे । आंधारीं देखणें जैसें । डुडुळाचें ॥ २५० ॥ तैसें निषिद्धाचेनि नांवें । भलतेही भरे हांवे । तियेविषयीं धांवें । घेती करणें ॥ ५१ ॥ मदिरा न घेतां डुले । सन्निपातेंवीण बरळे । निष्प्रेमेंचि भुले । पिसें जैसें ॥ ५२ ॥ चित्त तरी गेलें आहे । परी उन्मनी ते नोहे । ऐसें माल्हातिजे मोहें । माजिरेनि ॥ ५३ ॥ किंबहुना ऐसैसीं । इयें चिन्हें तम पोषी । जैं वाढे आयितीसी । आपुलिया ॥ ५४ ॥ आणि हेंचि होय प्रसंगें । मरणाचें जरी खागें । तरी तेतुलेनि रिगे । तमेंसीं तो ॥ ५५ ॥ राई राईपण बीजीं । सांठवूनियां अंग त्यजी । मग विरूढे तैं दुजी । गोठी आहे गा ॥ ५६ ॥ पैं होऊनि दीपकलिका । येरु आगी विझो कां । कां जेथ लागे तेथ असका । तोचि आहे ॥ ५७ ॥ म्हणोनि तमाचिये लोथे । बांधोनियां संकल्पातें । देह जाय तैं मागौतें । तमाचेंचि होय ॥ ५८ ॥ आतां काय येणें बव्हें । जो तमोवृद्धि मृत्यु लाहे । तो पशु कां पक्षी होये । झाड कां कृमी ॥ ५९ ॥

कर्मणः सुकृतस्याहुः सात्त्विकं निर्मलं फलम् । रजसस्तु फलं दुःखमज्ञानं तमसः फलम् ॥ १६ ॥

येणेंचि पैं कारणें । जें निपजे सत्त्वगुणें । तें सुकृत ऐसें म्हणे । श्रौतसमो ॥ २६० ॥ म्हणौनि तया निर्मळा । सुखज्ञानी सरळा । अपूर्व ये फळा । सात्त्विक तें ॥ ६१ ॥ मग राजसा जिया क्रिया । तया इंद्रावणी पिकलिया । जे सुखें चितारूनियां । फळतीं दुःखें ॥ ६२ ॥ कां निंबोळियेचें पिक । वरि गोड आंत विख । तैसें तें राजस देख । क्रियाफळ ॥ ६३ ॥ तामस कर्म जितुकें । अज्ञानफळेंचि पिके । विषांकुर विखें । जियापरी ॥ ६४ ॥

रजोगुणांनी बनलेल्या वृत्तीच्या उत्कर्षरूपी डोहात बुडून मरण पावतो, तो कर्मठांच्या कुलात जन्मतो. २४२. त्याचप्रमाणे जेव्हां पुढे रजोगुण व सत्त्वगुण नाहीसे करून तमोगुण उन्नतीला येतो; २४३. त्या वेळेची जी लक्षणे देहाच्या आंतबाहेर असतात, ती आता आम्ही सांगतो, ती चांगल्या श्रोत्रबळाने (लक्षपूर्वक) ऐक. २४४. तर जसे अमावस्येच्या रात्रीचे आकाश, सूर्य व चंद्र यांनी रहित असते, तसे त्याचे मन होते. २४५. त्याप्रमाणे अंतःकरण पूर्णपणे विचारशून्य व रिकामे असते व तेव्हां त्या अंतःकरणात सारासार विवेकाची गोष्ट नाहीशी होते. २४६. बुद्धि जडपणात धोंड्यालाहि दाद देत नाही (मागे सारते), येथपर्यंत तिने मऊपणा टाकलेला असतो आणि त्याची स्मरणशक्ति देशोधडी झालेली दिसते. २४७. शरीराच्या आंतबाहेर अविवेकाचा अतिरेक ढळढळीत दिसतो व त्या तमोगुणाच्या ठिकाणी एकट्या मूर्खपणाची देवघेव होते. २४८. तमोगुणी पुरुषाच्या इंद्रियरूपी दारासमोर आचार भ्रष्टतारूपी हाडे रोवलेली असतात, (त्यावरून हा निश्चितच तमोगुणी आहे असे समजले जाते.) या तमोगुणी पुरुषाच्या क्रिया आचारभ्रष्टतेकडे जातात. (म्हणजे तो मरेपर्यंत भ्रष्टाचरण करतो.) २४९. पहा, आणखी (त्याच्या ठिकाणी) एक लक्षण दिसते. ते हे की, जसे घुबडास अंधरातच दिसते, त्याप्रमाणे या तमोगुणी पुरुषास वाईट कर्मे करण्यात चित्ताला स्फुरण चढते. २५०. त्याप्रमाणे निषिद्ध कर्म म्हटले की, वाटेल त्या निषिद्ध कर्म करण्याच्या उत्कट इच्छेत सांपडतो व ती निषिद्ध कर्माविषयीची इच्छा पूर्ण करण्याकरिता त्याची इंद्रिये धाव घेतात. २५१. हा तमोगुणी पुरुष दारू न पिता झोकांड्या खातो, सन्निपात वायुशिवाय बरळतो आणि वेडा मनुष्य जसा प्रेमावाचून भुलतो तसा हा भुलतो. २५२. त्याचे चित्त तर नाहीसे झालेले असते; पण ती उन्मनी अवस्था नाही. याप्रमाणे जे उन्मत्तकारक मोहाकडून वश केले जातात; २५३. फार काय सांगावे ! जेव्हां तमोगुण आपल्या सामुग्रीने (पूर्णपणे) वाढतो, तेव्हां तो अशी अशी ही चिन्हे पोसतो. २५४. आणि ह्याच तमोगुणाच्या उन्नतीचा प्रसंग असतांना जर मरणाचे ठिकाण प्राप्त झाले, तर तो तमोगुणी पुरुष तितक्या तमोगुणांसह पुढला जन्म घेतो. २५५. मोहरीचे झाड आपला मोहरीपणा बियात साठवून मग जर आपले अंग टाकील (ते मोहरीचे झाड मरेल) व त्या बीजापासून जो अंकुर फुटेल, त्याला मोहरी-पणाशिवाय दुसरी गोष्ट आहे काय ? २५६. अग्नि हा दिव्याची ज्योत होऊन (अग्नीपासून दिवा लावल्यावर) मग तो (पहिला) अग्नि जरी विझला, तरी विझेना का ? कारण की, ज्या ठिकाणी त्या दिव्याची ज्योत लागेल, त्या ठिकाणी तो पूर्वीचाच सगळा अग्नि आहे. २५७. म्हणून तमाच्या मोटेत संकल्पाला बांधून (म्हणजे तामस संकल्प करीत असतांना) ज्याचा देह पडतो, त्याला पुन्हा तमाचाच देह मिळतो. २५८. आता असे हे पुष्कळ बोलून काय करावयाचे आहे ? जो तमाच्या उत्कर्षात मरण पावतो, तो पशु, पक्षी अथवा झाड किंवा किडा होतो. २५९.

सुकृताचे (म्हणजे सात्त्विक कर्माचे) सत्त्वप्रधान निर्मल फल मिळते. राजस कर्माचे फल दुःख आणि तामस कर्माचे फल अज्ञान असते, असे (ज्ञाते) सांगतात. १६.

याच कारणाकरिता जे सत्त्वगुणापासून उत्पन्न होते ते पुण्यकर्म, असे श्रुतीचा संकेत सुचवितो. २६०. म्हणून त्या निर्मळ सुकृताला सरळ असे सुख व ज्ञान हे लोकोत्तर फळ येते व तेच सात्त्विक फळ होय. २६१. मग राजस क्रिया ज्या आहेत, त्या पिकलेल्या इंद्रावणीच्या फळां-प्रमाणे आहेत; कारण की, त्या क्रिया बाहेरून दिसण्यात जरी सुखाने रंगविलेल्या असतात, तरी त्या बियांचे फळ दुःख हे असते. २६२. अथवा कडूनिंबाच्या निंबोळ्या बाहेरून सुंदर दिसतात; पण आत विष (विषासारख्या कडू) असतात; त्याप्रमाणे राजस क्रियांचे फळ आहे असे समज. २६३. ज्याप्रमाणे विषाच्या अंकुराला विषच फळ येते, त्याप्रमाणे जितके तामस कर्म आहे, तितके अज्ञानरूप फळाने पिकते. २६४.

सत्त्वात्संजायते ज्ञानं रजसो लोभ एव च । प्रमादमोहौ तमसो भवतोऽज्ञानमेव च ॥ १७ ॥

म्हणौनि बारे अर्जुना । येथ सत्त्वचि हेतु ज्ञाना । जैसा कां दिनमाना । सूर्य हा पैं ॥ ६५ ॥ आणि तैसेंचि हें जाण । लोभासि रज कारण । आपलें विस्मरण । अद्वैता जेवीं ॥ ६६ ॥ मोह अज्ञान प्रमादा । ययां मैळेंया दोषवृंदा । पुढती पुढती प्रबुद्धा । तमचि मूळ ॥ ६७ ॥ ऐसें विचाराचां डोळां । तिन्हीं गुण हे वेगळवेगळां । दाविले जैसा आंवळा । तळहातींचा ॥ ६८ ॥ तंव रजतमें दोन्हीं । देखिलीं प्रौढपतनीं । सत्त्वावांचूनी नाणी । ज्ञानाकडे ॥ ६९ ॥ म्हणौनि सात्त्विका वृत्ती । एक जाले गा जन्मव्रती । सर्वत्यागें चतुर्थी । भक्ति जैसी ॥ २७० ॥

ऊर्ध्वं गच्छन्ति सत्त्वस्था मध्ये तिष्ठन्ति राजसाः । जघन्यगुणवृत्तिस्था अधो गच्छन्ति तामसाः ॥१८॥

तैसें सत्त्वाचेनि नटनाचें । असणें जाणें जयांचें । ते तनुत्यागीं स्वर्गींचे । राय होती ॥ ७१ ॥ इयाचि परी रजें । जिहीं कां जीजे मरिजे । तिहीं मनुष्य होइजे । मृत्युलोकीं ॥ ७२ ॥ तेथ सुखदुःखाचें खिचटें । जेविजे एकेचि ताटें । जेथ इये मरणवाटे । पडिलें नुठी ॥ ७३ ॥ आणि तयाचि स्थिति तमीं । जे वाढोनि निमती भोगक्षमीं । ते घेती नरकभूमी । मूळपत्र ॥ ७४ ॥ एवं वस्तूचिया सत्ता । त्रिगुणासी पंडुसुता । दाविली सकारणता । आघवीचि ॥ ७५ ॥ पैं वस्तु वस्तुत्वें असिकें । तें आपणपें गुणासारिखें । देखोनि कार्यविशेखें । अनुकरे गा ॥ ७६ ॥ जैसें कां स्वप्नींचेनि राजें । जैं परचक्र देखिजे । तैं हारी जैत होईजे । आपणचि ॥ ७७ ॥ तैसे मध्योर्ध्वअध । हे जे गुणवृत्तिभेद । ते दृष्टीवांचूनि शुद्ध । वस्तुचि असे ॥ ७८ ॥

नान्यं गुणेभ्यः कर्तारं यदा द्रष्टानुपश्यति । गुणेभ्यश्च परं वेत्ति मद्भावं सोऽधिगच्छति ॥ १९ ॥

परी हे वाहणी असो । तरी आन न दिसो । परिसें तें सांगतसों । मागील गोठी ॥ ७९ ॥ तरी ऐसें निजनिजें । सामर्थ्यें तिन्ही सहजें । होती देहव्याजें । गुणचि हे ॥ २८० ॥ इंधनाचेनि आकारें । अग्नि जैसा अवतरे । कां अवगे तरुवरें । भूमिरसु ॥ ८१ ॥ नाना दहिंयाचेनि मिसें । परिणमे दूधचि जैसें । कां मूर्त होय ऊंसें । गोडी जेवीं ॥ ८२ ॥ तैसे हे

सत्त्वगुणापासून ज्ञान उत्पन्न होते व रजोगुणापासून केवळ लोभ उत्पन्न होतो; तमोगुणापासून प्रमाद व मोह येवढेच नव्हे, तर अज्ञानसुद्धा उत्पन्न होते. १७.

म्हणून बा अर्जुना, जसा सूर्य हा दिनमानाला हेतु आहे, तसा येथे सत्त्वगुणच ज्ञानाला हेतु आहे. २६५. ज्याप्रमाणे अद्वैत परमात्म्याला, आपले स्वरूपविस्मरण हे, जसे जीवदशेला येण्यास कारण आहे, त्याप्रमाणेच लोभाला रज कारण आहे. २६६. हे शहाण्या अर्जुना, मोह, अज्ञान व प्रमाद या मलिन दोषसमुदायाला वारंवार तमोगुणच कारण आहे. २६७. तळहातावरील आंवळा जसा सर्व बाजूंनी दाखवावा, त्याप्रमाणे हे वेगवेगळे तिन्ही गुण विचाराच्या डोळ्यांना (दिसतील) असे दाखविले. २६८. तेव्हां रजोगुण व तमोगुण हे दोन्ही पतन घडवून आणण्यास समर्थ आहेत आणि सत्त्वगुणावाचून ज्ञानाकडे कोणी नेत नाही, असे दिसून आले; २६९. म्हणून ज्याप्रमाणे सर्व गोष्टींचा (आर्त, जिज्ञासु व अर्थार्थी या तीन भक्तींचा) त्याग करून (ज्ञानी भक्त) ज्ञानरूप भक्तीचे जन्मभर आचरण करतात, त्याप्रमाणे कित्येक पुरुष आमरणान्त सात्त्विक वृत्तीने राहण्याचा निश्चय करतात. २७०.

सत्त्वगुणी पुरुष उच्च ठिकाणी (स्वर्गादि लोकी) जातात. रजोगुणी पुरुष मध्येच (मनुष्य लोकी) राहतात. निंद्यगुणी (तमोगुणी) पुरुष अधोगतीला (पशुपक्ष्यादिकांच्या जन्माला) जातात. १८.

त्याप्रमाणे सत्त्वाच्या उत्कर्षामध्ये ज्यांचे जगणे व मरणे असते, ते देहत्यागानंतर स्वर्गाचे राजे होतात. २७१. याचप्रमाणे जे रजोगुणाने जगतात व मरतात ते मृत्युलोकात मनुष्य होतात. २७२. त्या मृत्युलोकात सुखदुःखाची खिचडी, देहरूपी एकाच ताटात जेवावी लागते व जेथे (ज्या मृत्युलोकात रजोगुणाच्या स्वाधीन झाले तर) मरणरूपी वाटेत सांपडले असता बाहेर पडता येत नाही, २७३. व त्याच स्थितीने शरीरात तमोगुणाचे उत्कर्षात जे मरतात, ते नरक भूमीला जाण्याचा दाखला घेतात. २७४. अशा रीतीने वस्तूच्या सत्तेने सत्त्वादि तिन्ही गुण ऊर्ध्वादि गतींना कसे कारण आहेत हे, अर्जुना, तुला संपूर्ण सांगितले. २७५. वस्तु ही वस्तुत्त्वाने आपल्या ठिकाणी पूर्णत्त्वाने आहेच; तरी ती वस्तु (विस्मृतीने) आपण आपल्या गुणांसारखे पाहून त्या त्या गुणाच्या विशेष कार्याप्रमाणे वागते. २७६. आपल्यावर परचक्र आले आहे, असे ज्या वेळेस राजा स्वप्न पाहतो, त्या वेळेस ते परचक्र निवारण करण्याच्या कामी घडलेला जय अथवा पराजय तो आपणच होतो. (त्या स्वप्नातील जयामुळे अथवा पराजयामुळे राजाचा मूळचा राजेपणा वाढला नाही अथवा कमी झाला नाही, तर तो आहे तसाच आहे) २७७. त्याप्रमाणे (वरील राजाच्या दृष्टान्ताप्रमाणे) उत्तम गति, मध्यम गति व अधोगति, हे गतीचे भेद गुणवृत्तीच्या भेदामुळे आहेत. ती गुणांची दृष्टि जर टाकली, तर ब्रह्म वस्तु शुद्ध आहे तशीच आहे. २७८.

ज्या वेळी पुरुष (गुणाचा) द्रष्टा होऊन (गुणावाचून) इतर दुसरा कर्ता नाही असे जाणतो व गुणांहून वेगळा जो (आत्मा) त्याला जाणतो तेव्हां तो पुरुष गुणातीत जे मत्स्वरूप, त्याप्रत पावतो. १९.

परंतु हा बोलण्याचा ओघ राहू दे. तर हे आमचे सांगणे विषयान्तर झाले, असे तुला वाटू देऊ नकोस. आता मागील विषय पुढे सांगतो, ऐक. २७९. तर हे तिन्ही गुणच, आपापल्या सामर्थ्याने याप्रमाणे स्वभावतःच देहाच्या निमित्ताने होतात. (देहच बनतात.) २८०. लाकडाच्या आकाराने अग्नि जसा आकाराला येतो, अथवा जमिनीतील रस हाच मोठमोठाल्या झाडांच्या रूपाने दिसतो. २८१. अथवा दह्याच्या रूपाने जसे दूधच परिणाम पावते, अथवा उंसाच्या रूपाने जशी गोडीच प्रगट होते. २८२. त्याप्रमाणे हे तीन

सांतःकरण। देहचि होती त्रिगुण। म्हणोनि बंधा कारण। घडे कीर ॥ ८३ ॥ परी चोज हें धनुर्धरा। जे एवढा गुंफिरा। मोक्षाचा संसारा। उणा नोहे ॥ ८४ ॥ गुण आपुलालेनि धर्मे । देहींचे माघुत साउमें । चाळितांही न खोमे । गुणातीतता ॥ ८५ ॥ ऐसी मुक्ति असे सहज। ते आतां परिसऊं तुज। जे तूं ज्ञानांबुज- । द्विरेफु कीं ॥ ८६ ॥ आणि गुणीं गुणाजोगें । चैतन्य नोहे मागें। बोलिलों ते खागें। तेवींचि हें ॥ ८७ ॥ तरी पार्था जैं ऐसें। बोधलेनि जीवें दिसे । स्वप्न कां जैसें । चेइलेनी ॥ ८८ ॥ नातरी आपण जळीं । बिंबलों तीरोनी न्याहाळी। चळण होतां कल्लोळीं। अनेकधा ॥ ८९ ॥ कां नटलेनि लाघवें । नटु जैसा न झकवे । तैसें गुणजात देखावें । न होनियां ॥ २९० ॥ पैं ऋतुत्रय आकाशें । धरूनियांही जैसें । नेदिजेचि येवों वोसें । वेगळेपणा ॥ ९१ ॥ तैसें गुणीं गुणापरौतें । जें आपणपें असे आयितें । तिये अहं बैसे अहंते । मूळकेचिये ॥ ९२ ॥ तैं तेथूनि मग पाहातां । म्हणे साक्षी मी अकर्ता । हे गुणचि क्रियाजातां । नियोजना ॥ ९३ ॥ सत्त्वरजतमांचां। भेदीं पसरु कर्माचां। होत असे तो गुणांचा। विकारु हा ॥ ९४ ॥ ययामाजीं मी ऐसा। वनीं कां वसंतु जैसा। वनलक्ष्मीविलासा । हेतुभूत ॥ ९५ ॥ कां तारांगणीं लोपावें । सूर्यकांतीं उद्दीपावें। कमळीं विकासावें। जावें तमें ॥ ९६ ॥ ये कोणाचीं काजीं कहीं। सविता जैसा नाहीं। तैसा अकर्ता मी देहीं। सत्तारूप ॥ ९७ ॥ मी दाऊनि गुण देखे। गुणता हे मियां पोखे। ययाचेनि निःशेखें। उरे तें मी ॥ ९८ ॥ ऐसेनि विवेकें जया । उदो होय धनंजया । ये गुणातीतत्व तया। अर्धपंथें ॥ ९९ ॥

गुणानेतानतीत्य त्रीन्देही देहसमुद्भवान्। जन्ममृत्युजरादुःखैर्विमुक्तोऽमृतमश्नुते ॥ २० ॥

आतां निर्गुण असे आणिक । तें तो जाणे अचुक । जे ज्ञानें केलें टीक। तयाचिवरी ॥ ३०० ॥ किंबहुना पंडुसुता। ऐसा तो माझी सत्ता। पावे जैसी सरिता। सिंधुत्व गा ॥ १ ॥ नळिकेवरूनि उठिला। जैसा शुक शाखे बैसला। तैसा मूळअहंते वेढिला। तो म्हणौनियां ॥ २ ॥ अगा अज्ञानाचिया निदा। जो घोरत होता बदबदा। तो स्वस्वरूपीं प्रबुद्धा। चेइला कीं ॥ ३ ॥ पैं बुद्धिभेदाचा आरिसा । तया हातोनि पडिला वीरेशा । म्हणौनि प्रतिमुखाभासा । मुकला तो ॥ ४ ॥ देहाभिमानाचा वारा। आतां वाजों

गुण अंतःकरणासह देहच (सूक्ष्म व स्थूल देह) होतात; म्हणून खरोखर (जीवाच्या) बंधाला कारण घडते. २८३. परंतु अर्जुना, आश्चर्य हे आहे की, येवढे बंधन जीवास असताहि, जीवाच्या मुक्त स्थितीला कमीपणा येत नाही. २८४. तिन्ही गुण आपापल्या धर्माप्रमाणे देहाच्या मागे व पुढे हालचाल करीत असताहि आत्म्याच्या गुणातीत-पणास धक्का लागत नाही. २८५. अशी (आत्म्याची) स्वभावतः मुक्तस्थिति आहे, ती आता तुला ऐकवितो. कारण तू ज्ञानरूपी कमळाचा भ्रमर (भोक्ता) आहेस. २८६. आणि चैतन्य हे गुणात असून गुणास वश होणारे नसते, ही जी मागे (अध्याय १३ श्लोक २३ मध्ये) तुला गोष्ट सांगितली, तशीच ही गोष्ट आहे. २८७. तरी अर्जुना, ज्या वेळेस अंतःकरणात समजूत पटून याप्रमाणे ज्ञानप्रतीति होईल; (त्या वेळेला गुणादि हे सर्व मिथ्या भासेल.) ज्याप्रमाणे जागे झाले असता स्वप्न नाहीसे होते, २८८. अथवा लाटा हालत असता आपल्या प्रतिबिंबाचे अनेक तुकडे झालेले जसे काठावर उभे राहून (एखादा मनुष्य) पाहतो, २८९. आपण घेतलेल्या सोंगाने जसा नट फसला जात नाही, त्याप्रमाणे गुण न होऊन (साक्षित्वाने) सर्व गुण पाहावेत. २९०. अथवा आकाश हे तिन्ही ऋतूस आपल्या पोटामध्ये धारण करून, आपल्या वेगळेपणाला जसा कमीपणा येऊ देत नाही; २९१. त्याप्रमाणे गुणात असून, जे गुणांच्या पलीकडे असे आपल्या ठिकाणी स्वतःसिद्ध आहे, त्या मूळच्या स्वरूप अहंपणावर (ब्रह्मस्वरूप अहंतेवर) जेव्हां अहंकार असतो (देहअहंता जाऊन स्वरूपअहंता येते), २९२. तेव्हां तेथून (स्वरूपअहंतेहून) पहात असता, तो असे म्हणतो की, मी साक्षी व अकर्ता असा आहे व सर्व कर्मांना हे गुणच कारण आहेत. २९३. सत्त्वरजतमांच्या भेदांप्रमाणे कर्माचा विस्तार होत आहे, तो हा गुणांचा विकार आहे. २९४. वनामध्ये जसा वसंतऋतु वनशोभेच्या विलासाला कारणी-भूत असतो, तसा मी या गुणांच्या विकारांमध्ये (साक्षी असा कारणीभूत) आहे. २९५. अथवा ताऱ्यांच्या समुदायांनी लोपावे, सूर्यकांतमण्याने अग्नि उत्पन्न करावा, सूर्यविकासी कमलांनी विकासावे व अंधाराने नाहीसे व्हावे; २९६. यापैकी कोणाच्याहि कार्यामध्ये सूर्य जसा केव्हांहि कोणाचा कारण होत नाही, त्याप्रमाणे या देहात, मी क्रियारहित, केवळ साक्षित्वाने अधिष्ठानरूप होऊन राहिलो आहे. २९७. मी गुणांचे प्रकाशन करून (परत) गुणांस पाहतो; गुणांच्या ठिकाणी (असणारा) गुणपणा माझ्याकडून पोसला जातो व या गुणांचा निरास झाल्यावर जे उरते, ते मी आहे. २९८. अर्जुना, अशा या विचाराचा ज्याच्या ठिकाणी उदय होतो, त्यास गुणातीतपणा (उच्च) स्थानाच्या मार्गाने प्राप्त होतो. २९९.

देहाला कारण असणाऱ्या या तीन गुणांच्या पलीकडे जाऊन जन्म, मृत्यु, म्हातारपण (इत्यादि) दुःखे यांतून मुक्त होऊन, तो देहात राहणारा (देहात असून सुद्धा) अमृतत्व (मोक्ष) पावतो. २०.

आता निर्गुण म्हणून जे आणखी आहे, ते तो बिनचूक जाणतो. कारण की, ज्ञानाने आपले (राहण्याचे) ठिकाण त्याच्याच ठिकाणी केले आहे. ३००. फार काय सांगावे ! अर्जुना, जशी नदी समुद्रपणाला पावते, त्याप्रमाणे असा तो पुरुष माझी सत्ता पावतो. ३०१. जसा राघू नळिकेवरून उठून (मोकळेपणाने) झाडाच्या फांदीवर बसावा, तसा तो देहअहंता सोडून, स्वरूप (ब्रह्म) हेच मी आहे, अशा स्वरूप अहंतेने तो वेष्टिला गेला. ३०२. अज्ञानरूपी निद्रेने जो मोठमोठ्याने घोरत होता, तो, हे शहाण्या अर्जुना, आत्मस्वरूपी जागा झाला. ३०३. अर्जुना, भेदप्रतीती हाच कोणी आरसा, तो त्याच्या हातून पडून फुटल्या-मुळे, तो प्रतिबिंबाच्या (जीवपणाच्या) भासाला मुकला. ३०४. हे वीरा, आता ह्या पुरुषाच्या ठिकाणी देहाहंकाररूप वारा वाहण्याचा बंद झाल्यामुळे लाटांचे जसे समुद्राशी ऐक्य होते,

ठेला वीरा । तैं ऐक्य वीचिसागरां । जीवेशां हें ॥ ५ ॥ म्हणौनि मद्भावेंसी । प्राप्ति पाविजे तेणेंसरिसी । वर्षांतीं आकाशीं । घनजात जेवीं ॥ ६ ॥ तेवीं मी होऊनि निरुता । मग देहींचि ये असतां । नागवे देहसंभूतां । गुणांसि तो ॥ ७ ॥ जैसा भिंगाचेनि घरें । दीपप्रकाशु नावरे । कां न विझेचि सागरें । वडवानळु ॥ ८ ॥ तैसा आला गेला गुणांचा । बोधु न मैळे तयाचा । तो देहीं जैसा व्योमींचा । चंद्र जळीं ॥ ९ ॥ तिन्ही गुण आपुलालिये प्रौढी । देहीं नाचविती बागडीं । तो पाहोंही न धाडी । अहंतेतें ॥ ३१० ॥ हा ठायवरी । नेहटोनि ठेला अंतरीं । आतां काय वर्ते शरीरीं । कांहीं नेणे ॥ ११ ॥ सांडूनि आंगींची खोळी । सर्प रिगालिया पाताळीं । ते त्वचा कोण सांभाळी । तैसें जालें ॥ १२ ॥ कां सौरभ्यजीर्णु जैसा । आमोदु मिळोनि जाय आकाशा । माघारा कमळकोशा । नयेचि तो ॥ १३ ॥ पैं स्वरूपसमरसें । तयाही गा जालें तैसें । तेथ किंधर्म हें कैसें । नेणे देह ॥ १४ ॥ म्हणौनि जन्मजरामरण । इत्यादि जे साही गुण । ते देहींचि ठेले कारण । नाहीं तया ॥ १५ ॥ घटाचिया खापरिया । घटभंगीं फेडिलिया । महदाकाश आपैसया । जालेंचि असे ॥ १६ ॥ तैसी देहबुद्धि जाये । जैं आपणपां आठौ होये । तैं आन कांहीं आहे । तेंवांचुनी ॥ १७ ॥ येणें थोर बोधलेपणें । तयासि गा देहीं असणें । म्हणूनि तो मी म्हणें । गुणातीत ॥ १८ ॥ यया देवाचिया बोला । पार्थु अति सुखावला । मेघें संबोखिला । मोरु जैसा ॥ १९ ॥

अर्जुन उवाच :

कैर्लिंगैस्त्रीन्गुणानेतानतीतो भवति प्रभो । किमाचारः कथं चैतांस्त्रीन्गुणानतिवर्तते ॥ २१ ॥

तेणें तोषें वीर पुसे । जी कोण्हीं चिन्हीं तो दिसे । जयामाजीं वसे । ऐसा बोधु ॥ ३२० ॥ तो निर्गुण काय आचरे । कैसेनि गुण निस्तरे । हें सांगिजो माहेरें । कृपेचेनि ॥ २१ ॥ यया अर्जुनाचिया प्रश्ना । तो षड्गुणांचा राणा । परिहारु आकर्णा । बोलतु असे ॥ २२ ॥ म्हणे पार्था तुझी नवाई । हें येतुलेंचि पुससी काई । तें नामचि तया पाहीं । साचें लटिकें ॥ २३ ॥ गुणातीत जया नांवें । तो गुणाधीन तरी नव्हे । ना होय तरी नागवे । गुणां यया ॥ २४ ॥ परी अधीन कां नागवें । हेंचि कैसेनि जाणावें । गुणांचिये उखरवे- । माजीं असतां ॥ २५ ॥ हा संदेह जरी वाहसी । तरी सुखे पुसों लाहसी । परिस आतां तयासी । रूप करूं ॥ २६ ॥

त्याप्रमाणे त्याच्या ठिकाणी जीवाचे ईशाशी ऐक्य होते. ३०५. म्हणून त्या पुरुषाला लागलीच मद्‌भावाची प्राप्ती होते. ज्याप्रमाणे पावसाळा संपल्यावर ढग आकाशरूप होतात, ३०६. त्याप्रमाणे वस्तुतः मद्रूप झाल्यावर, मग जरी तो या देहात असला, तरी तो देहाला उत्पन्न करणाऱ्या गुणांच्या तावडीत सांपडत नाही. ३०७. ज्याप्रमाणे अभ्रकाच्या कंदिलाने दिव्याचा प्रकाश आवरला जात नाही, अथवा समुद्राने जसा वडवानळ विझला जातच नाही. ३०८. त्याप्रमाणे गुणांच्या येण्याजाण्याने त्याचा बोध मळत नाही. जसा आकाशातील चंद्र जळात असतो, तसा तो देहात असतो. ३०९. तिन्ही गुण आपापल्या सामर्थ्याने देहामध्ये (नाना प्रकारच्या) चेष्टा करतात, पण तो आपल्या अहंतेला त्या चेष्टा पाहण्यासहि पाठवीत नाही. ३१०. येथपर्यंत तो अंतःकरणांत दृढ निश्चयाने राहिला आहे, आता शरीराच्या ठिकाणी काय घडत आहे, हे तो कांही जाणत नाही. ३११. आपल्या अंगावरची कात टाकून सर्पाने बिळात प्रवेश केल्यावर, ती त्याची कात कोणी सांभाळावी ? तसे (त्या पुरुषाच्या देहाचे) झाले आहे. ३१२. अथवा कमळातील सुवास परिपक्व झाल्यावर, जसा तो सुवास आकाशात मिळून जातो व तो पुन्हा कमळाच्या फुलाकडे माघारी येत नाही. ३१३. अर्जुना, ब्रह्माशी ऐक्य पावल्यामुळे त्या पुरुषाचीहि तशी स्थिति झाली आहे. तशा स्थितीत देहाचे धर्म काय आहेत व देह कसा आहे, हे तो जाणत नाही. ३१४. म्हणून जन्म, म्हातारपण व मरण इत्यादि देहाचे जे सहा गुण, ते त्याच्या देहाच्या ठिकाणीच राहिले; त्यांचा त्याच्याशी कांही एक संबंध राहिला नाही. ३१५. घट फुटल्यावर व घटाच्या खापऱ्या फेकून दिल्यावर, ते घटाकाश आपोआपच महाकाश होते; ३१६. त्याप्रमाणे देहबुद्धि गेल्यावर, ज्या वेळी आपल्याला आपल्या आत्मस्वरूपाचे स्मरण होते, तेव्हां आत्मस्वरूपावाचून दुसरे कांही आहे काय ? ३१७. अशा थोर ज्ञानसंपन्नतेने युक्त असे, त्याचे देहामध्ये राहणे असते; म्हणून मी त्याला गुणातीत असे म्हणतो. ३१८. जसा मेघांच्या गर्जनेने बोलावलेला मोर सुखावतो, त्याप्रमाणे या देवाच्या भाषणाने अर्जुन अतिशय संतुष्ट झाला. ३१९.

अर्जुन म्हणाला, हे प्रभो, या तीन गुणांच्या पलीकडे जो जातो, तो कोणत्या लक्षणांनी ओळखावा ? त्याचे आचरण कसे असते ? या तीन गुणांच्या पलीकडे तो कसा जातो ? २१

त्या संतोषाने वीर अर्जुन विचारू लागला की, महाराज, ज्या पुरुषामध्ये असा बोध राहतो, तो पुरुष कोणत्या लक्षणांनी ओळखला जातो ? ३२०. तो गुणातीत पुरुष काय आचरण करतो व तो गुणांचे निवारण कसे करतो ? आपण कृपेचे माहेरघर आहात, आपण हे आम्हाला सांगावे. ३२१. ह्या अर्जुनाच्या प्रश्नावर तो ऐश्वर्यादि सहा गुणांचा राजा (श्रीकृष्ण) उत्तर देत आहे, ऐका. ३२२. श्रीकृष्ण म्हणाले, अर्जुना, तुझी प्रश्न करण्याची पद्धत अपूर्वच आहे ! तो गुणातीत काय कर्मे करतो व गुणातून कसा तरून वर जातो, हे एवढेच (असे) असंबद्ध काय विचारतोस ? हे तुझे विचारणे 'खरे हे कसे खोटे आहे ?' ह्या विचारण्यासारखे विसंगत आहे. ३२३. (अर्जुनाचा प्रश्न विसंगत कसा आहे हे भगवान या ओवीत सांगतात.) गुणातीत ज्याला म्हणतात, तो गुणांच्या स्वाधीन तर नसतोच, अथवा तो जरी गुणात सांपडला असला तरी तो त्या गुणांच्या स्वाधीन होत नाही. ३२४. (या ओवीत अर्जुनाच्या प्रश्नाची दुरुस्ती करतात) पण तो गुणातीत पुरुष गुणांच्या गुंताड्यात असतांना, तो गुणांच्या आधीन आहे किंवा तो गुणांच्या आधीन नाही, हे कसे ओळखावे ? ३२५. हा संशय जर तुझ्या मनात असेल, तर तुला तो प्रश्न सुखाने विचारता येईल. आता आम्ही त्याचे स्पष्ट उत्तर देतो, तू ऐक. ३२६.

श्रीभगवानुवाच :

प्रकाशं च प्रवृत्तिं च मोहमेव च पांडव । न द्वेष्टि संप्रवृत्तानि न निवृत्तानि काङ्क्षति ॥ २२ ॥

तरी रजाचेनि माजें । देहीं कर्माचें आणोजें । प्रवृत्ति जैं घेईजे । वेंटाळूनि ॥ २७ ॥ तैं मीचि कां कर्मठ । ऐसा न ये श्रीमाठ । कां दरिद्रलिये बुद्धी वीट । तोही नाहीं ॥ २८ ॥ अथवा सत्त्वेंचि अधिकें । जैं सर्वेंद्रियीं ज्ञान फांके । तैं सुविद्यता तोखे । उभजेही ना ॥ २९ ॥ कां वाढिनलेनि तमें । न गिळेजेचि मोहभ्रमें । तैं अज्ञानत्वें न श्रमे । घेणेंही नाहीं ॥ ३३० ॥ पैं मोहाचां अवसरीं । ज्ञानाची चाड न धरी । ज्ञानें कर्में नादरी । होतां न दुःखी ॥ ३१ ॥ सायंप्रातर्मध्यान्हा । या तिही काळांची गणना । नाहीं जेवीं तपना । तैसा असे ॥ ३२ ॥ तया वेगळाचि काय प्रकाशें । ज्ञानित्व यावें असे । कायि जळार्णव पाउसें । साजा होय ॥ ३३ ॥ ना प्रवर्तलेनि कर्में । कर्मठत्व तया का गमे । सांगें हिमवंतु हिमें । कांपे कायि ॥ ३४ ॥ नातरी मोह आलिया । काइ पां ज्ञाना मुकिजेल तया । महा आगीतें उन्हाळेया । जाळवत असे ॥ ३५ ॥

उदासीनवदासीनो गुणैर्यो न विचाल्यते । गुणा वर्तन्त इत्येव योऽवतिष्ठति नेङ्गते ॥ २३ ॥

तैसें गुणागुणकार्य हें । आघवेंचि आपण आहे । म्हणौनि एकेका नोहे । तडातोडी ॥ ३६ ॥ येवढेया गा प्रतीती । तो देहा आलासे वस्ती । वाटे जातां गुंती- । माजीं जैसा ॥ ३७ ॥ तो जिणता ना हारवी । तैसा गुण नव्हे ना करवी । जैसी कां श्रोणवी । संग्रामींची ॥ ३८ ॥ कां शरीराआंतील प्राणु । घरीं आतिथ्याचा ब्राह्मणु । नाना चोहटाचा स्थाणु । उदासु जैसा ॥ ३९ ॥ आणि गुणांचा यावाजावां । ढळे चळे ना पांडवा । मृगजळाचा हेलावा । मेरु जैसा ॥ ३४० ॥ हें बहुत कायि बोलिजे । व्योम वारेनि न वचिजे । कां सूर्य ना गिळिजे । अंधकारें ॥ ४१ ॥ स्वप्न कां गा जियापरी । जागतयातें न सिंतरी । गुणीं तैसा अवधारीं । न बंधिजे तो ॥ ४२ ॥ गुणां कीर नातुडे । परी दुरूनि जैं पाहे कोडें । तैं गुणदोष

श्रीकृष्ण म्हणाले, हे पांडवा, (सत्त्वगुणाचे कार्य) प्रकाश, (रजोगुणाचे कार्य) प्रवृत्ति आणि (तमोगुणाचे कार्य) मोह, ही प्राप्त झाली असता (गुणातीत झालेला मनुष्य) त्यांचा तिरस्कार करीत नाही. ही प्राप्त होऊन नाहीशी झाली असता, तो त्यांची इच्छा करीत नाही. २२.

तर रजोगुणाच्या उत्कर्षाने तो गुणातीत पुरुष ज्या वेळेला प्रवृत्तीने वेढला जातो, त्या वेळी त्याच्या देहात कर्माचे अंकुर फुटतात. ३२७. तेव्हां (त्या गुणातीत पुरुषाला) 'मी एक कर्मठ आहे' असा अभिमान चढत नाही अथवा कर्मे करण्याची राहिली, तरी त्याच्या बुद्धीला खेद तोहि होत नाही. ३२८. अथवा सत्त्वगुणाच्या आधिक्याने जेव्हां सर्व इंद्रियात ज्ञान फाकते, त्या वेळी चांगल्या विद्वत्तेने (मी ज्ञानी आहे असा) हर्षभरित होत नाही. (अथवा चांगली विद्वत्ता प्राप्त झाली नाही) तरी त्याला खेदहि होत नाही. ३२९. अथवा जेव्हां तमोगुण वाढतो तेव्हां तो गुणातीत पुरुष, मोह व भ्रम यांजकडून ग्रासला जातच नाही. (त्याचप्रमाणे) तेव्हां तो अज्ञानामुळे कष्टी होत नाही; अथवा तो अज्ञानाचा स्वीकार करीत नाही. ३३०. मोहाच्या वेळी, तो गुणातीत पुरुष, ज्ञानाची इच्छा करीत नाही आणि ज्ञानाने कर्माचा आरंभ करीत नाही व त्याच्या हातून सहज कर्म झाले, तर त्याचा खेदहि करीत नाही. ३३१. ज्याप्रमाणे सूर्याला प्रातःकाल, मध्यान्हकाल व सायंकाल या तिन्ही कालांची गणना नाही, तसा तो गुणातीत पुरुष असतो, (म्हणजे त्याला तिन्ही गुणांची खबर नसते.) ३३२. त्याला कांही वेगळ्याच (सत्त्वगुणाच्या, शास्त्रांच्या वगैरे) प्रकाशाने ज्ञानपणा यावयाचा आहे काय ? (तर नाही, तो ज्ञानाची मूर्तीच आहे). समुद्र हा पावसाच्या योगाने पूर्ण भरलेला होतो काय ? ३३३. अथवा त्या गुणातीत पुरुषाची कर्माकडे प्रवृत्ति झाली तर, त्याला कर्मठत्व ('मी यथासांग कर्म करणारा आहे' असा अभिमान) वाटेल काय ? अर्जुना, सांग पाहू. हिमालय पर्वत थंडीने थरथर कापेल काय ? ३३४. अथवा (तमाधिक्याने) त्याच्यासमोर मोह आला असता त्या मोहामुळे तो ज्ञानाला मुकला जाईल काय ? उन्हाळ्याकडून महाअग्नि जाळला जाईल काय ? ३३५.

उदासीनासारखा राहणारा, जो गुणांच्या (गुणकार्य जे सुखदुःखादिक त्यांच्या) येण्या-जाण्याने चाळविला जात नाही, ते गुण आपापली कर्मे करीत आहेत (माझा त्यांच्याशी संबंध नाही) असे म्हणून तटस्थ राहतो तो (गुणांच्या गजब-जाटाने) डोलत नाही. २३.

त्याप्रमाणे गुण व गुणांचे जे कार्य आहे, हे तो सर्व आपणच आहे. म्हणून एकेक गुणाच्या उत्कर्षाने त्याचे चित्त विस्कळित होत नाही. ३३६. वाटेने जाणारा वाटसरू (संध्याकाळ वगैरे) अडचणीत सांपडल्यामुळे जसा वस्तीला (धर्मशाळेत वगैरे) राहतो, तसा तो गुणातीत पुरुष (प्रारब्धभोगाच्या अडचणीत सांपडल्यामुळे), एवढ्या (थोर) अनुभवाने देहात उदासीनतेने वस्तीला आलेला असतो, ३३७. ज्याप्रमाणे युद्धाची भूमि (यशापयशाविषयी उदास) असते. (म्हणजे जशी रणभूमि ही जिंकणारी नसते अथवा पराभव पावणारी नसते) त्याप्रमाणे तो गुणांना जिंकणारा नसतो व गुणांकडून पराभव पावणारा नसतो व त्याचप्रमाणे तो गुण नसतो अथवा तो गुणांकडून (कांही) करवीत नाही. ३३८. अथवा शरीरातील प्राण जसा उदास असतो किंवा घरी आलेला पांथस्थ ब्राह्मण जसा त्या घरासंबंधाने उदास असतो अथवा चव्हाट्यावरील खांब जसा उदास असतो (त्याप्रमाणे जो देहादि गुण-कार्यावर उदास असतो), ३३९. आणि अर्जुना, मृगजळाच्या हेलकाव्याने जसा मेरू पर्वत यत्किंचितहि हालत नाही, तसा तो गुणातीत पुरुष गुणांच्या येण्याजाण्याने गडबडत नाही. ३४०. हे फार बोलून काय करावयाचे आहे ? आकाश जसे वाऱ्याने हालत नाही अथवा सूर्य जसा अंधारा-कडून गिळला जात नाही. ३४१. जागे असलेल्या मनुष्यास स्वप्न जसे भ्रमात पाडीत नाही, अर्जुना, तसा तो गुणांकडून बांधला जात नाही, हे समज. ३४२. गुणांच्या तडाख्यात तर तो सांपडतच नाही; परंतु जेव्हा तो गुणांचे

सायिखडें । सभ्यु जैसा ॥ ४३ ॥ सत्कर्मे सात्त्विकीं । रज तें रजोविषयकीं । तम मोहादिकीं । वर्तत असे ॥ ४४ ॥ परिस तयाचिया गा सत्ता । होती गुणक्रिया समस्ता । हें फुडें जाणे सविता । लौकिका जेवीं ॥ ४५ ॥ समुद्रचि भरती । सोमकांतचि पाझरती । कुमुदें विकासती । चंद्रु तो उगा ॥ ४६ ॥ कां वाराचि वाजे विझे । गगनें निश्चळ असिजे । तैसा गुणाचिये गजबजे । डोलेना जो ॥ ४७ ॥ अर्जुना येणें लक्षणें । तो गुणातीतु जाणणें । परिस आतां आचरणें । तयाचियें ॥ ४८ ॥

समदुःखसुखः स्वस्थः समलोष्टाश्मकांचनः । तुल्यप्रियाप्रियो धीरस्तुल्यनिन्दात्मसंस्तुतिः ॥ २४ ॥

तरी वस्त्रासि पाठीं पोटीं । नाहीं सूतावांचूनि किरीटी । ऐसें सुये दिठी । चराचर मद्रुपें ॥ ४९ ॥ म्हणोनि सुखदुःखासरिसें । कांटाळें आचरे ऐसें । रिपुभक्तां जैसें । हरीचें देणें ॥ ३५० ॥ एऱ्हवीं तरी सहजें । सुखदुःख तैंचि सेविजे । देहजळीं होईजे । मासोळीं जैं ॥ ५१ ॥ आतां तें तंव तेणें सांडिलें । आहे स्वस्वरूपेंसीचि मांडिलें । सस्यांतीं निवडिलें । बीज जैसें ॥ ५२ ॥ कां वोघ सांडूनि गांग । रिघोनि समुद्राचें आंग । निस्तरली लगबग । खळाळाची ॥ ५३ ॥ तेवीं आपणपांचि जया । वस्ती जाली गा धनंजया । तया देहीं आपैसया । सुख तैसें दुःख ॥ ५४ ॥ रात्रि तैसें पाहलें । हें धारणा जेवीं एक जालें । आत्मारामु देहआतलें । द्वंद्व तैसें ॥ ५५ ॥ पैं निद्रिताचेनि आंगेशीं । सापु तैशी उर्वशी । तेवीं स्वरूपस्था सरिसीं । देहीं द्वंद्वे ॥ ५६ ॥ म्हणौनि तयाचां ठायीं । शेणा सोनया विशेष नाहीं । रत्ना गुंडेया कांहीं । नेणिजे भेदु ॥ ५७ ॥ घरा येवो पां स्वर्ग । कां वरिपडो वाघ । परी आत्मबुद्धीसि भंग । कदा नव्हे ॥ ५८ ॥ निवटलें न उपवढे । जळीनलें न विरूढे । साम्यबुद्धी न मोडे । तयापरी ॥ ५९ ॥ हा ब्रह्मा ऐसेनि स्तविजो । कां नीच म्हणोनि निंदिजो । परी नेणे जळों विझों । राखोंडी जैसी ॥ ३६० ॥ तैसी निंदा आणि स्तुति । नये कोण्हेचि व्यक्ती । नाहीं अंधारें कां वाती । सूर्याघरीं ॥ ६१ ॥

कमीजास्तपण पाहतो, तेव्हा जसा एखादा सभ्य गृहस्थ (प्रेक्षक) हालणाऱ्या लाकडी बाहुल्यांच्या चेष्टा दुरून पाहतो, तसा गुणांचे कमीजास्तपण दुरून कौतुकाने (साक्षीरूपाने) पाहतो. ३४३. सात्त्विक गुण सत्कर्मे करतो, रजोगुण रजोगुणी कर्मे करतो व तमोगुण मोहादिक तामसी कर्मे करतो. ३४४. अर्जुना ऐक. जशा लोकांच्या क्रिया सूर्याच्या सत्तेने चालतात, त्याप्रमाणे गुणांच्या सर्व क्रिया त्याच्या (गुणातीत पुरुषाच्या) सत्तेने चालतात, हे तू पक्के समज. ३४५. (चंद्रोदयाने) समुद्रालाच भरती येते, चंद्रकांत मण्यांनाच पाझर फुटतो व चंद्रविकासी कमळे उमलतात; पण चंद्र तर (स्वतः) कांही हालचाल करीत नाही. ३४६. अथवा वाराच वाहतो अथवा वाहण्याचा बंद होतो, पण आकाश (ज्याप्रमाणे) स्थिर असते; त्याप्रमाणे गुणांच्या हालचालीने जो गडबडत नाही. ३४७. अर्जुना, या लक्षणांनी तो गुणातीत पुरुष ओळखावा. आता त्याची जी वागणूक आहे, ती ऐक. ३४८.

सुखदुःखांच्या ठिकाणी समान (दृष्टि ठेवणारा), स्वस्वरूपी स्थित, मातीचे ढेकूळ, दगड व सोने ही सारखीच समजणारा, प्रिय अथवा अप्रिय दोन्ही समान मानणारा, ज्याची आत्मबुद्धि अभंग आहे असा, स्वतःची निंदा किंवा स्तुति समान मानणारा, २४.

तर अर्जुना, वस्त्राच्या आंतबाहेर जसे सुताशिवाय कांही नसते, त्याप्रमाणे हे चराचरासहित सर्व विश्व मद्रूप आहे असे तो पाहतो. ३४९. म्हणून ज्याप्रमाणे देवाचे देणे भक्तांना व शत्रूंना सारखे असते, तसे तो सुखदुःखाला सारख्या ताजव्यात घालून (सारखे मानून) वागतो. ३५०. एऱ्हवी देहरूपी जळामध्ये जेव्हां मासोळी होऊन राहावे (पूर्ण देहतादात्म्य घ्यावे) तेव्हांच सुखदुःख भोगावे लागते. ३५१. ज्याप्रमाणे मळणी झाल्यावर दाणे हे कोंड्यापासून वेगळे काढावे; त्याप्रमाणे आता त्याने ते देहतादात्म्य टाकले आहे व तो आपल्या आत्मस्वरूपाने स्थिर राहिला आहे. ३५२. अथवा गंगेच्या पाण्याने गंगेच्या पात्राला सोडून आणि समुद्राच्या पात्रात प्रवेश करून आपली खळखळ वाहाण्याची लगबग नाहीशी केली. ३५३. अर्जुना, त्याप्रमाणे ज्याची वस्ती आपल्या ठिकाणी (आत्मस्वरूपी) झाली, त्याला सहजच, देहामध्ये जसे सुख, तसेच दुःख असते. ३५४. जशी रात्र तसेच उजाडणे, हे खांबाला जसे (एकसारखे) असते त्याप्रमाणे आत्म्याच्या ठिकाणी रममाण झालेल्या गुणातीतास देहाला व्यापून असणारी (सुखदुःखादि) द्वंद्वे आहेत. ३५५. ज्याप्रमाणे निजलेल्या पुरुषाच्या शेजारी जसा साप तशीच उर्वशी (समान असतात), त्याप्रमाणे आत्मस्वरूपी ज्याची वस्ती झाली आहे, त्यास देहात द्वंद्वे सारखी आहेत. ३५६. म्हणून त्याच्या ठिकाणी शेण व सोने यात कमी अधिकपणा नाही व रत्न आणि दगड यांमध्ये त्यास कांही फरक वाटत नाही. ३५७. स्वर्ग (त्याच्या) घरी येवो अथवा त्याच्या अंगावर वाघ उडी घालो, परंतु त्याच्या आत्मबुद्धीला केव्हांहि भंग होत नाही. ३५८. ज्याप्रमाणे मेलेला मनुष्य जागा होत नाही अथवा जळलेल्या बीजाला अंकुर फुटत नाही, त्याप्रमाणे त्याची आत्मैक्य बुद्धि मोडत नाही. ३५९. 'हा ब्रह्मदेव आहे' असे म्हणून त्याची स्तुति केली अथवा (नीच) म्हणून त्याची निंदा केली, पण राख जशी जाळणे अथवा विझणे जाणत नाही, ३६०. त्याप्रमाणे निंदा अथवा स्तुति ही (खेद आणि संतोष अशा) कोणत्याच रूपाने व्यक्त होत नाही. सूर्याच्या घरी अंधार आणि उजेड नाही. (सूर्याच्या ठिकाणी जसी अंधार व उजेड ही कल्पना नाही, तशी त्याच्या ठिकाणी सुखदुःखाची कल्पना नाही). ३६१.

मानापमानयोस्तुल्यस्तुल्यो मित्रारिपक्षयो । सर्वारम्भपरित्यागी गुणातीतः स उच्यते ॥ २५ ॥

ईश्वरबुद्धी पूजिला । कां चोरु म्हणोनि गांजिला । वृषगजीं वेढिला । केला रावो ॥ ६२ ॥ कां सुहृद पासीं आलें । अथवा वैरी वरपडे जाले । परी नेणे राती पाहालें । तेज जेवीं ॥ ६३ ॥ साही ऋतु येतां आकाशें । लिंपिजेचि ना जैसें । तेवीं वैषम्य मानसें । जाणिजेना ॥ ६४ ॥ आणीकही एकु पाहीं । आचारु तयाचां ठायीं । तरी व्यापारासि नाहीं । जालें दिसे ॥ ६५ ॥ सर्वारंभा उटकलें । प्रवृत्तीचें तेथ मावळे । जळती गा कर्मफळें । ते तो आगी ॥ ६६ ॥ दृष्टादृष्टाचेनि नांवें । भावोचि जीवीं नुगवे । सेवी जें स्वभावें । पैठें होये ॥ ६७ ॥ सुखे ना शिणे । पाषाणु कां जेणें मानें । तैसी सांडीमांडी मनें । वर्जिली असे ॥ ६८ ॥ आतां किती हाचि विस्तारु । जाणें ऐसा आचारु । जया तोचि साचारु । गुणातीतु ॥ ६९ ॥ गुणांतें अतिक्रमणें । घडे उपायें जेणें । तो आतां आणिकु आईक म्हणे । श्रीकृष्णनाथु ॥ ३७० ॥

मां च योऽव्यभिचारेण भक्तियोगेन सेवते । स गुणान्समतीत्यैतान्ब्रह्मभूयाय कल्पते ॥ २६ ॥

तरी व्यभिचाररहितें चित्तें । भक्तियोगें मातें । सेवी तो गुणातें । जाकळूं शके ॥ ७१ ॥ तरी कोणु मी कैसी भक्ती । अव्यभिचारा काय व्यक्ती । हे आघवीचि निरुती । होआवी लागे ॥ ७२ ॥ तरी पार्था परियेसा । मी तंव येथ ऐसा । रत्नीं किळावो जैसा । रत्नचि तो ॥ ७३ ॥ कां द्रवपणचि नीर । अवकाशुचि अंबर । गोडी तेचि साखर । आन नाहीं ॥ ७४ ॥ वन्हि तेचि ज्वाळ । दळाचि नांव कमळ । रूख तेंचि डाळ । फळादिक ॥ ७५ ॥ अगा हिंव जें आकर्षलें । तेंचि हिमवंत जेवीं जालें । नाना दूध मुरालें । तेंचि दहीं ॥ ७६ ॥ तैसें विश्व येणें नांवें । हें मीचि पै आघवें । घेईं चंद्रबिंब सोलावें । न लगे जेवीं ॥ ७७ ॥ घृताचें थिजलेंपण । न मोडितां घृतचि जाण । कां नाटितां कांकण । सोनेचि तें ॥ ७८ ॥ नुकलितां पटु । तंतुचि असे स्पष्टु । न विरवितां घटु । मृत्तिका जेवीं ॥ ७९ ॥ म्हणोनि विश्वपण जावें । मग मातें घेयावें । तैसा नव्हे आघवें । सकटचि मी ॥ ३८० ॥ ऐसेनि मातें जाणिजे । ते अव्यभिचार भक्ति म्हणिजे । येथ भेदु कांहीं देखिजे । तरी

मान व अपमान समान मानणारा, मित्र व शत्रु दोन्ही ठिकाणी समान (बुद्धि ठेवणारा), सर्व (प्रकृति सर्व करते अशा बोधावर, आल्यामुळे बऱ्यावाईट कोणत्याहि) कर्माचा आरंभ न करणे हेच ज्याचे शील, असा जो असतो त्याला गुणातीत म्हणतात. २५.

तो ईश्वर आहे, या बुद्धीने त्याची पूजा केली अथवा तो चोर आहे, म्हणून त्यास छळले; तो बैल व हत्ती यांनी वेढला गेला (अथवा) त्याला राजा केला. ३६२. अथवा मित्र जवळ आले अथवा शत्रु अंगावर प्राप्त झाले, तरी पण ज्याप्रमाणे सूर्य हा रात्र व उजाडले जाणत नाही, त्याप्रमाणे तो ते जाणत नाही. ३६३. आकाशामध्ये जरी सहा ऋतु येतात तरी आकाश जसे त्यांच्याकडून लिप्त होत नाही, त्याप्रमाणे तो मनाने भेदभाव जाणत नाही. ३६४. आणखी एक आचार त्याच्या ठिकाणी आहे पहा. (तो हाच की,) त्याच्या ठिकाणी कर्ममात्राचा अभाव झालेला दिसतो. ३६५. सर्व कर्मारंभाचे त्याच्या ठिकाणी उच्चाटन झालेले असते. (सर्व प्रकारचे कर्मारंभ त्याच्यापासून दूर होतात). प्रवृत्तीचे त्याच्या ठिकाणी मावळणे असते, (संसाराची त्याच्या ठिकाणी वार्ताहि नसते). अथवा (ज्या अग्नीत) कर्मफळे जळतात, तो अग्नि तो गुणातीत पुरुष आहे. ३६६. आपल्याला इहलोकीचे अथवा परलोकीचे भोग मिळावेत, अशी इच्छाच त्याच्या अंतःकरणात उत्पन्न होत नाही. प्रारब्धाने जे सहज प्राप्त होईल, त्याचे सेवन करून तो असतो. ३६७. ज्याप्रमाणे दगड सुखावत नाही व दुःखहि पावत नाही; त्याप्रमाणे ज्याच्या मनाने त्याग (अमुक एक कर्म करावयाचे नाही) व स्वीकार (अमुक एक कर्म करावयाचे) टाकलेला असतो. ३६८. आता ह्या बोलण्याचा किती विस्तार करावा ? ज्या पुरुषाचे असे आचरण असेल, तोच खरोखर गुणातीत आहे असे समज. ३६९. ज्या उपायांनी गुणांचे उल्लंघन करता येते, तो प्रकार आता यापुढे ऐक, असे श्रीकृष्ण म्हणाले. ३७०.

आणि अव्यभिचारी (अभेद) भक्तियोगाने जो माझी उपासना करतो, तो या गुणांच्या पूर्णपणे पलीकडे जाऊन, त्यास ब्रह्मत्व प्राप्त होण्याची योग्यता येते. २६.

तर (माझ्यावाचून) दुसरीकडे कोठेहि मन गुंतू न देता भक्तिरूप मार्गाच्या द्वारा जो माझी उपासना करतो, तो गुणांना ताब्यात ठेवू शकतो. ३७१. तर मी कोण आहे, भक्ति ती कशी असते व एकनिष्ठतेचे स्पष्ट स्वरूप काय, हा सर्व निर्णय (प्रथम) झाला पाहिजे. ३७२. (या विश्वात मी कोण आहे हे तुला सांगतो) तर अर्जुना, ऐक. मी तर या विश्वांत असा आहे की, ज्याप्रमाणे रत्नाचे ठिकाणी असलेले तेज रत्नच आहे. ३७३. अथवा ओलेपणाच जसे पाणी आहे किंवा पोकळीच आकाश आहे अथवा गोडी तीच जशी साखर आहे, वेगळी नाही. ३७४. अग्नि तोच जसा जाळ आहे, पाकळ्यांचेच नांव जसे कमळ आहे, वृक्ष तोच जसे फांद्या, फळे वगैरे आहे; ३७५. अर्जुना, बर्फ जे एकत्र गोठून झाले, तेच जसे हिमालय पर्वत होय अथवा विरजलेले दूध तेच जसे दही असते; ३७६. त्याप्रमाणे विश्व म्हणून जे म्हणतात, ते सर्व मीच आहे. पहा, चंद्रबिंब जसे सोलावे लागत नाही, (चंद्र पाहणे असल्यास चंद्राच्या कला वेगळ्या करण्याची जरुरी नाही.) ३७७. तुपाचा घट्टपणा न मोडता ते जसे तूपच आहे अथवा (सोन्याचे) कडे हे आटविले नसतांना ते सोनेच आहे; ३७८. वस्त्राचे धागे न उकलता, ते वस्त्रच जसे उघड दोराच आहे; (अथवा) मातीची घागर न विरघळविता जशी ती घागर मातीच आहे. ३७९. म्हणून विश्वपण दूर करावे (विश्वाचा निरास करावा) व मग मला घ्यावे, तसा मी नाही; तर विश्वासकट सर्व मीच आहे. ३८०. अशा प्रकारे मला जाणणे, ती अव्यभिचारी भक्ति असें म्हणतात. येथे (या विश्वात व माझ्यात) कांही भेद पाहिला, तर तो

व्यभिचारु तो ॥ ८१ ॥ याकारणें भेदातें । सांडूनि अभेदें चित्तें । आपणयासकट मातें । जाणावें गा ॥ ८२ ॥ पार्था सोनयाची टिक । सोनयासी लागली देख । तैसें आपणपें आणिक । मानावें ना ॥ ८३ ॥ तेजाचा तेजौनि निघाला । परी तेजींचि असे लागला । तया रश्मी ऐसा भला । बोधु होआवा ॥ ८४ ॥ पैं परमाणु भूतळीं । हिमकणु हिमाचळीं । मजमाजीं न्याहाळीं । अहं तैसें ॥ ८५ ॥ हो कां तरंगु लहानु । परी सिंधूसी नाहीं भिन्नु । तैसा ईश्वरीं मी आनु । नोहेचि मा ॥ ८६ ॥ ऐसेनि बा समरसें । दृष्टि जैं उल्हासे । ते भक्ति पैं ऐसें । आम्ही म्हणों ॥ ८७ ॥ आणि ज्ञानाचें चांगावें । इयेचि दृष्टि नांवें । योगाचेंही आघवें । सर्वस्व हें ॥ ८८ ॥ सिंधू आणि जळधरा- । माजीं लागली अखंड धारा । तैसी वृत्ति वीरा । प्रवर्ते ते ॥ ८९ ॥ कां कुहेसीं आकाशा । तोंडीं सांदा नाहीं जैसा । तो परमरसु तैसा । एकवटे गा ॥ ३९० ॥ प्रतिबिंबौनि बिंबवरी । प्रभेची जैसी उजरी । ते सोऽहंवृत्ती अवधारीं । तैसी होय ॥ ९१ ॥ ऐसेनि मग परस्परें । ते सोऽहंवृत्ति जैं अवतरे । तैं तियेंहि सकट सरे । आपैसया ॥ ९२ ॥ जैसा सैंधवाचा रवा । सिंधूमाजीं पांडवा । विरालेया विरवावा । हेंही ठाके ॥ ९३ ॥ नातरी जाळूनि तृण । वन्हिही विझे आपण । तैसें भेदु नाशूनि जाण । ज्ञान नुरे ॥ ९४ ॥ माझें पैलपण जाये । भक्त हें ऐलपण ठाये । अनादि ऐक्य जें आहे । तेंचि निवडे ॥ ९५ ॥ आतां गुणातें तो किरीटी । जिणे या नव्हती गोष्टी । जे एकपणाही मिठी । पडों सरली ॥ ९६ ॥ किंबहुना ऐसी दशा । तें ब्रह्मत्व गा सुदंशा । हें तो पावे जो ऐसा । मातें भजे ॥ ९७ ॥ पुढती इही लिंगीं । भक्तु जो माझा जगीं । हे ब्रह्मता तयालागीं । पतिव्रता ॥ ९८ ॥ जैसें गंगेचेनि वोघें । डळमळीत जळ जें निघे । सिंधुपद तयाजोगें । आन नाहीं ॥ ९९ ॥ तैसा ज्ञानाचिया दिठी । जो मातें सेवी किरीटी । तो होय ब्रह्मतेचां मुकुटीं । चूडारत्न ॥ ४०० ॥ यया ब्रह्मत्वासीचि पार्था । सायुज्य ऐसी व्यवस्था । याचि नांवें चौथा । पुरुषार्थु गा ॥ १ ॥ परी माझें आराधन । ब्रह्मत्वीं होय सोपान । येथ मी हन साधन । गमेन हो ॥ २ ॥ तरी झणें झणें ऐसें । तुझां चित्तीं पैसें । पैं ब्रह्म आन नसे । मीवांचूनि ॥ ३ ॥

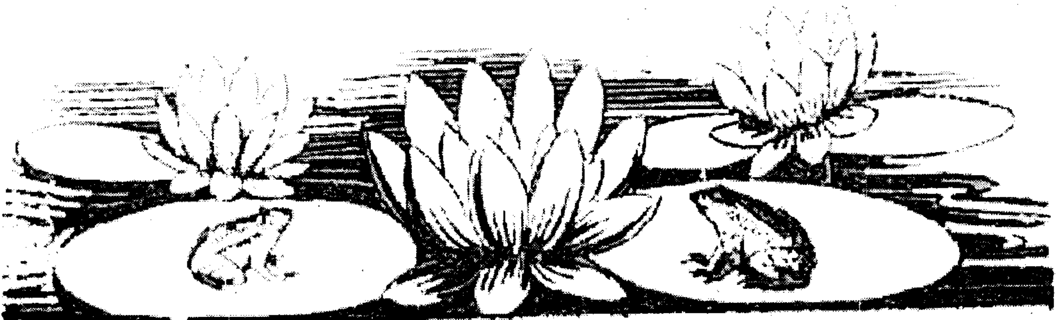
व्यभिचार होतो. ३८१. या कारणास्तव अर्जुना, भेदाला टाकून अभेद अशा चित्ताने आपल्यासकट (आपणास माझ्यावेगळे न मानून) मला जाणावे. ३८२. अर्जुना, सोन्याचीच टिकली जशी सोन्यावर बसविली असते, पहा, त्याप्रमाणे आपल्याला (माझ्याहून) वेगळे मानू नये. ३८३. किरण हे तेजोमय असते व तेजापासून उत्पन्न झालेले असते व ते तेजालाच लागलेले असते. त्या किरणांसारखा चांगला बोध असावा; म्हणजे तू आपल्याला माझ्याहून भिन्न समजू नकोस. ३८४. पृथ्वीवर असलेला अल्प परमाणु जसा पृथ्वीरूप आहे, अथवा बर्फाच्या पर्वतावरील बर्फाचा कण जसा बर्फाच्या पर्वतरूपच आहे, त्याप्रमाणे (तू आपला) मीपणा माझ्या ठिकाणी पहा. ३८५. समुद्रावरची लाट जरी लहान असली, तरी ती समुद्राहून वेगळी नाही; तसा मी ईश्वराच्या ठिकाणी दुसरा (ईश्वराहून वेगळा) खरोखर नाही, ३८६. बा अर्जुना, अशा ऐक्याने जेव्हा दृष्टि विकसित होते, त्याला आम्ही भक्ति असे म्हणतो. ३८७. हीच दृष्टि म्हणजे ज्ञानाचा चांगलेपणा होय आणि योगाचे सर्व सार हेच आहे. ३८८. मेघ आणि समुद्र यांच्यामध्ये जशी अखंड जलधारा लागलेली असते, अर्जुना, त्याप्रमाणे (त्या पुरुषाची) वृत्ति अखंड ब्रह्ममय असते, (म्हणजे जेथून वृत्ति उत्पन्न होते, तेहि ब्रह्म, ज्याला विषय करते तेहि ब्रह्म व वृत्तीहि ब्रह्म, अशी त्याची ही त्रिपुटी एक ब्रह्मरूपच असते). ३८९. अथवा आडाच्या तोंडी असलेल्या आकाशाचा महाकाशाशी जोड दिलेला नाही (तर जसे आडातले आकाश हे महाकाशाशी नेहमी मिळालेलेच असते) त्याप्रमाणे अर्जुना, तो परमरसाशी (परब्रह्माशी) ऐक्याला पावतो. ३९०. प्रतिबिंबापासून बिंबापर्यंत असा प्रभेचा एकसारखा सरळपणा असतो, तशी ती सोऽहंवृत्ति आहे हे समज. ३९१. याप्रमाणे जीव व ब्रह्म या दोहोंत (जीवाच्या ठिकाणी) जेव्हां सोऽहंवृत्ति (ते ब्रह्म मी आहे अशी वृत्ति) प्रकट होते, तेव्हां ती सोऽहंवृत्तीसुद्धा आपोआप नाहीशी होते. ३९२. अर्जुना, ज्याप्रमाणे मिठाचा खडा समुद्रात विरघळल्यावर तो (मिठाचा खडा) विरघळला हेहि नाहीसे होते. ३९३. अथवा गवत जाळून जसा अग्नीहि आपण विझतो, त्याप्रमाणे भेदाचा नाश करून ज्ञान (शिल्लक) राहात नाही. ३९४. मी मायेच्या पलीकडे आहे व भक्त मायेच्या अलीकडे आहे, असा माझ्यात व भक्तात असलेला पलीकडेपणा व अलीकडेपणा नाहीसा होतो. (आणि माझ्यामध्ये व भक्तांमध्ये) अनादि जे ऐक्य आहे, तेच प्रकट होते. ३९५. अर्जुना, आता तो गुणाला जिंकतो, ही भाषाच राहात नाही; कारण की, आता एकपणाहि सरला. ३९६. फार काय सांगावे ! अशा प्रकारची जी अवस्था ते, हे मर्मज्ञ अर्जुना, ब्रह्मत्व होय. वर सांगितल्याप्रमाणे जो अव्यभिचारित्वाने मला भजतो, त्यास ते प्राप्त होते. ३९७. शिवाय, आणखी या लक्षणांनी युक्त असा जो या जगात माझा भक्त आहे, त्याच्याकरिता ही ब्रह्मता पतिव्रता आहे. ३९८. ज्याप्रमाणे गंगेच्या प्रवाहाने खळखळ वाहणारे पाणी जे निघते, त्याला समुद्राचे स्थान अवश्य मिळतेच, यात अन्यथा नाही. ३९९. त्याप्रमाणे अर्जुना, ज्ञानाच्या दृष्टीने जो माझे सेवन करतो, तो ब्रह्मस्थितीच्या मुकुटावर अग्रभागी असणारे रत्न (मुकुटमणि) होतो. ४००. अर्जुना, या ब्रह्मत्वालाच 'सायुज्य' असे म्हणतात व चौथा पुरुषार्थ हे यालाच नांव आहे. ४०१. परंतु माझी भक्ति ही ब्रह्मस्थितीच्या ठिकाणी (पोहोचण्याचे) साधन आहे. म्हणून ब्रह्मत्वी पोहोचण्याचे मी (कृष्ण) साधन आहे, असे तुला कदाचित् वाटेल. ४०२. तर अशी कल्पना कदाचित् तुझ्या मनात येईल; तर ती येऊ देऊ नकोस. अरे, माझ्यावाचून ब्रह्म निराळे नाही. ४०३.

ब्रह्मणो हि प्रतिष्ठाहममृतस्याव्ययस्य च । शाश्वतस्य च धर्मस्य सुखस्यैकान्तिकस्य च ॥ २७ ॥

अगा ब्रह्म या नांवा । अभिप्रावो मी पांडवां । मीचि बोलिजे आघवां । शब्दीं इहीं ॥ ४ ॥ पैं मंडळ आणि चंद्रमा । दोन्ही नव्हती सुवर्मा । तैसा मज आणि ब्रह्मा । भेदु नाहीं ॥ ५ ॥ अगा नित्य जें निष्कंप । अनावृत धर्मरूप । सुख जें उमप । अद्वितीय ॥ ६ ॥ विवेकु आपलें काम । सारूनि ठाकी जें धाम । निष्कर्षाचें निःसीम । किंबहुना मी ॥ ७ ॥ ऐसेसें हो अवधारा । तो अनन्याचा सोयरा । सांगतसे वीरा । पार्थासी ॥ ८ ॥ येथ धृतराष्ट्र म्हणे । संजया हें तूतें कोणें । पुसलेनिविण वायाणें । कां बोलसी ॥ ९ ॥ माझी अवसरी ते फेडीं । विजयाची सांगें गुढी । येरु जीवीं म्हणे सांडीं । गोठी यिया ॥ ४१० ॥ संजयो विस्मयें मानसीं । आहा करूनि रसरसीं । म्हणे कैसें पां देवेंसीं । द्वंद्व यया ॥ ११ ॥ तरी कृपाळु तो तुष्टो । यया विवेकु हा घोटों । मोहाचा फिटो । महारोगु ॥ १२ ॥ संजयो ऐसें चिंतितां । संवादु तो सांभाळितां । हरिखाचा येतु चित्ता । महापूर ॥ १३ ॥ म्हणोनि आतां येणें । उत्साहाचेनि अवतरणें । श्रीकृष्णाचें बोलणें । सांगिजेल ॥ १४ ॥ तया अक्षराआंतील भावो । पाववीन मी तुमचा ठावो । आइका म्हणे ज्ञानदेवो । निवृत्तीचा ॥ ४१५ ॥

इति श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे
श्रीकृष्णार्जुनसंवादे गुणातीतयोगो नाम चतुर्दशोऽध्यायः ॥ १४ ॥
(श्लोक २७, ओंव्या ४१५)

॥ श्रीसच्चिदानंदार्पणमस्तु ॥

अमृत, अविकारी, शाश्वत, धर्मरूप, सुख व अद्वितीय असे जे ब्रह्म ते मी (च) आहे. (म्हणजे अशा ब्रह्मात व माझ्यात भेद नाही). २७.

अर्जुना, ब्रह्म या नांवाला विषय मी आहे आणि या सर्व शब्दांनी (म्हणजे अमृत, अव्यय, शाश्वत वगैरे शब्दांनी) मीच बोलला जातो. ४०४. चंद्र आणि चंद्राचे बिंब ही जशी भिन्न नाहीत, त्याप्रमाणे, हे चतुर अर्जुना, माझ्यात व ब्रह्मात भेद नाही. ४०५. अर्जुना, जे ब्रह्म नित्य, अचल, प्रकट, धर्मरूप, अमर्याद सुख व अद्वितीय (असे आहे). ४०६. विचार (हा अज्ञान नष्ट करण्याचे) आपले काम करून ज्या ठिकाणी प्राप्त होतो, ते स्थान मी आहे. फार काय सांगावे ! सिद्धान्ताचे पराकोटीचे स्थान ते मीच समज. ४०७. अहो महाराज, ऐका. अशाप्रमाणे, तो अनन्य भक्तांचा आवडता, (श्रीकृष्ण परमात्मा) वीर जो अर्जुन, त्याला सांगता झाला. ४०८. तेव्हां धृतराष्ट्र म्हणाला, संजया, हे तुला कोणी विचारल्यावाचून तू व्यर्थ कां बोलतोस ? ४०९. (माझ्या मुलांच्या) विजयाची बातमी सांगून माझी चिंता दूर कर, तेव्हां संजय मनात म्हणतो की, तू या विजयाच्या गोष्टी सोडून दे. ४१०. (धृतराष्ट्राची अशी ही अवस्था पाहून) संजय आश्चर्यचकीत होऊन व त्रासून मनात म्हणाला, अहो, काय आश्चर्य आहे ! याचे देवाशी कसे वैर आहे ! ४११. तरी तो कृपाळू (श्रीकृष्ण परमात्मा) संतुष्ट होवो आणि यास (धृतराष्ट्रास) हा आत्मानात्मविचार सेवन करण्याचे सामर्थ्य देवो ! आणि याचा मोहरूपी महारोग नाहीसा होवो. ४१२. संजय आपल्या मनात धृतराष्ट्रासंबंधी असा विचार करीत असता आणि कृष्णर्जुनाच्या संवादाचे मनन करीत असता, त्याच्या चित्ताला आनंदाचा महापूर आला. ४१३. म्हणून आता या उत्साहाच्या भरात तो श्रीकृष्णाचे बोलणे सांगेल. ४१४. त्या अक्षरातील अभिप्राय मी तुमच्या ठिकाणी पोहोचवीन (तुम्हाला सांगेन) तो तुम्ही ऐका; असे निवृत्तिनाथांचे शिष्य ज्ञानेश्वर (महाराज) म्हणतात. ४१५.

